

वसु ११ ३३३ १५८

३३
वसु ११ ३३३

॥ अथगीतगोविंदटिकायांप्रारंभः ॥ पत्रे ८१ ॥
अथगीतगोविन्दटीकोगूढार्थदीपिकाप्रारंभते
- (गोपालभट्टः)

५३३

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीकृष्णायनमः ॥ अथ गीतगोविंदीका लिख्यते ॥ ॥ राधांतर्गूढरागाच्चितरंगोत्त
 लीकृतं ॥ तद्विलोचनलावण्यसतृष्णांकृष्णमाश्रये ॥ १ ॥ स्वकीयकरुणामारसरसीकृतचेतसः ॥ श्रीम
 दाचार्यचरणाः शरणां मे र्थसिद्धये ॥ २ ॥ श्रीविद्वलाधीशपदाब्जरेणुवंदे स्वतोयत्करुणोदयेन ॥ श्री
 गीतगोविंदविचारचारुचातुर्यशीलाहिमतिर्ममासीत् ॥ ३ ॥ अतोहिगोविंदपदारविंदमरंदपाने
 कपरतरेण ॥ अवेद्यमेवात्रनिगूढभावं रसांबुधौकंचनदीपयाभि ॥ ४ ॥ तात्तरागादिभेदानां गी
 तानां छंदसामपि ॥ नाधिकानांचदूतीनां नायकस्य तथैवच ॥ ५ ॥ लक्षणानिसमस्तानि ठिका
 कारैर्मनीषिभिः ॥ अन्यैर्निरूपितान्येवनोच्यंते तातितन्मया ॥ ६ ॥ अथादौ श्रीकृष्णस्य साक्षात्
 रमकाष्टापन्नफलरूपत्वात्तद्वीलायाः स्वामीष्टसर्वस्वत्वेन वर्णयत्वात्तस्याः सर्वोत्कर्षनिरूप
 क्तविद्वर्णनार्थं स्वोत्कंठामपि पयति ॥ मेधैरिति ॥ अत्ररसो वै स इति श्रुत्यारसरूपमेव साक्षाद्
 त्प्रकृष्णशब्दवाच्यं ॥ तदेवोक्तं ॥ जानीतपरमंतत्वं यशोदोत्संगलालितं ॥ कलिंदकन्यकाकूले इत्या
 दिना ॥ तस्य लोलापितादृशीरसरूपैव ॥ सापुनर्द्विविधा ॥ एका जलौकिकी ॥ अपरालोकानुसा
 रिणी ॥ आद्यातु श्रीभागवते फलप्रकरणे निरूपिता ॥ तद्विकारोपितब्रह्मापितः ॥ अपरापितृ
 रूपतः जलौकिकीः प्रकारस्तु लोकानुसारी तितस्यालौकिकीत्वं सापिसंयोगविप्रयोगभ

॥ १ ॥

की
न

देन द्विधेतिपूर्वे विप्रयोगरूपसपुष्यर्थसंयोगलीलोपनेक्षणमताबुद्दीपनालंबनविभावादिनामग्री
सहितंरसंनिरूपयंस्तद्व्याख्यालासुद्देशतो लक्षयति । राधामाघवयोरिति ॥ मालकहमीः साब्रह्मा
नंदरूपातस्याघवः अतोमाघवः एतेन कोटिब्रह्मांडाधीशो लोकवेदप्रसिद्धो व्यापिवैकुण्ठधि
ष्ठाता पुरुषोत्तम उक्तः ॥ लक्ष्म्यामपि स्निग्धदंपतिभावरूपो सस्तिष्ठति तितद्रसप्रोक्तासा
वतादृशोपिमहान्स्वस्यकेवलरसात्मकत्वाद्ब्रह्म्यांकेवलनिरूपधिरसाभावादविवाहितायामे
वरससिद्धिरिति निरस्तसाध्यातिशयेन राधयत्रोक्तायारसात्मकसिद्धिरूपा राधातया सहस
मस्तब्रह्मधर्मान्विस्मृत्यस्मत्परवशः स्वस्यगौणभावमयगीर्णपरमतइति ज्ञाप्यते ॥ अतएव
राधापदपूर्वदत्तं ॥ तस्यामुख्यत्वज्ञापनाय ॥ उभयोरसात्मकत्वादेकरूपत्वेति समस्तपदं ॥ एते
नोभयत्रस्थायिभावात्मकत्वं सूचितं ॥ किंच ॥ माघवपदेनान्यत्रविहारादिकमपि व्यंज्यंते ॥
तेन रवंडितादिभावेषु मानादिनाव्यभिचारिभावसंप्रावनापि ज्ञापितं ॥ एवं सति विभावानु
भावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्ठतिरिति वाक्येयनीयसूत्रात्संपूर्णरसरूपतानिरूपिता
॥ तयोर्थाय मुनाकुलेरहःकेलयः ताः सर्वैकैर्षेण जयंति ॥ वर्तमानप्रयोगेण सर्वदा तथै
व जयंतीति भावः । यमुनाकुले एकदेशे भविष्यतीति तन्निरासाय प्रत्यघ्वकुंजद्रुममित्युक्तं

॥ ताः सर्वाभिन्ना एव ज्ञेयाः ॥ तत्र तत्र भिन्नभिन्न रसानामेव प्राक्यात् । किंच ॥ तीरपदं विहाय
 कूलपदोक्त्या कूलस्यानुकूलत्वार्थकत्वसूचनाद्यमुनायाः सर्वरसानुभावकत्वमुक्तं ॥ अन्यथा
 राधा माधवयोरिति पदेन वसंतः । सूच्यते ॥ सचरसात्मक एवेति द्वयोरपि तद्रूपत्वं बोधितं । तेन व
 संतो यथोक्तं सन्नवमृदुलकिसलयवयवपरममधुरो भवति । तथैतावप्यनिर्वचनीयौ माधुर्य
 मधुरतराविति भावः ॥ एवं मतितादृशकालस्याप्यलौकिकत्वं सूचितं ॥ अतएव तस्य लीलापयो
 गित्वं ॥ राधात्राहोपिवसंतवाचकः तदुक्तं वैशाखे माधवो राघइत्यमरे ॥ तथाचात्र प्रथमं स्त्रीलिं
 गवाचकपदोपादानात्कलस्यापि तद्वात्सकत्वमस्यां लीलायां पुरुषस्य च न प्रवेशइत्यपि ज्ञा
 प्यते ॥ तथाचोक्तं भद्रकालीं समानर्चुरित्यत्र स्त्रीत्वप्रयोगतात्पर्यविषयत्वेन ॥ अन्यथा तस्य ली
 लांतः पातित्वं न स्यात् ॥ किंच ॥ सचक्षुस्तुराजसूस्थकेत्युत्कर्षकथनेन सर्वेपि कृतुधर्मस्तदं
 तः प्रकटा जाता इति सूचितं । अतएव मुख्यत्वेनाग्रेव संतस्य वर्णनं कृतं ॥ किंच ॥ अलौकिक
 लीलायां शरदा एव मुख्यत्वं ॥ लोकानुसारि लीलायां वसंतस्य प्रावृषश्च तथात्वं ॥ प्रकृते तु लो
 कानुसारिण्येवेत्यादौ प्रावृषिरूपणं । यद्यपि कृतुषु मुख्यो वसंतस्तथापि पुरुषपत्वेनाधिकारि
 त्वद्योतनाय पूर्वतन्निरूपणेनैवापक्रमः कृतः ॥ तस्या अपि स दोषत्वात्तद्गुणैरेव निरूपिता

उद्दीपनविभावत्वेन ॥ एतेन सर्वा सामग्री त्वरूपात्मिका जलौकिकेयवजाता ॥ किंच ॥ अत्र
केलिधुरहः पदेनान्योपिभावः सूच्यते ॥ तथाहि ॥ अनयोर्बाल्यमारभ्यैव सहजानुरागः प्रति
दिनमेघमानोतनिगूढावजातः तेन च सर्वदैवस्वबालभावं सुरस्कृत्य सर्वसमक्षं केलयो भवं
ति तदा लीला विषयीकभक्तव्यतिरिक्तानां सर्वेषां मेतन्मुग्धभावाव लोके तेन बाल्यरसस्थे वा
नु भवो भवति किंपुनः स्वबालके परमवात्सल्येन शुद्धभाववस्वेन च श्रीनंदादीनामपि नान्यभाव
शंकापितत्र ॥ एवं सति कदाचित् स्वबालभावाग्रहणवस्वाप्तीष्टदेशगमने उयांतत्तद्वक्तैः सूहनंदाज्ञा
मादायैव तत्र तत्र गच्छति प्रभुः ॥ इयं त्वन्यविषयिकी व्यवस्था ॥ राधालु वृषभानुपुत्री सोपि महान- नं
दादीनां च तेन सह परमसाहादे सावदिक मितितत्पुत्र्यां विशेषतो वात्सल्यं सापि कुमारी तितत्संगे इत्यथा
भावगंधोपिनोपयते महत्स्वभावात् ॥ किंच ॥ ते पशुपाला इति रसाज्ञानादपि तथा ॥ एतत्सर्वत्रात्मणे
पि भवतीत्यत्र सुबाधिन्यां निरूपितं विशेषतः टिप्यण्यां कारिका मिरिति विशिषणेन तसूचयति ॥ इत्थं
नंदनिदेशतश्चलितयोरिति ॥ कदाचित्कौतुकार्थं नंदो गेहाङ्गं प्रति प्रयातस्तदा श्रीकृष्णराधा च स्व
बालभावेनैव संगे गतौ तदा पुनः ॥ बहुकाले जाते विभावादीचीक्ष्यंस्तु मिच्छयान्वाजरूपा श्रीकृ
ष्णस्य गृहं प्रति जिगमिषाजाते तिनंदस्याज्ञा गृहीता तदानंदेन राधाप्याज्ञत्पा गृहं गंतुं स्वगृहे ग

छंती एनमपित्वमेवगृहं प्रापयेत्युक्तं तस्यैवानुवादानंदनिदेशादित्वमेवतदिममित्यादि ॥ किंच
 ॥ महतांत्वमेवगृहं प्रापयेतिकथनंमुग्धं प्रतिनसंभवतीतिश्रीकृष्णपेक्षयातस्यावयसजाधि
 क्यं माग्ध्याभावश्चसूच्यतइतितसंगे प्रेषणमपिसंगच्छतेतन्निःशंकताच्च ॥ अतएववात्सल्यस्य
 समत्वेपिभीरुत्वादिघर्मास्तत्रनोक्ता ॥ अन्यच्च । यस्यकस्यापिसंगेनगृहप्रापणे मनसःशंकास्या
 द्राघायाः परमात्पतमत्वेनतसंगेन प्रेषणे निरातंकंचित्तंतिष्ठेदित्यतोपितथोक्तमितिभावः ॥
 एवमुद्देशालक्षणमुक्त्वाश्रीकृष्णस्यमुग्धभावदर्शनेवात्सल्यरसेनमंदस्यभीरुत्वभावएवोत्प
 द्यतइतितद्धेतुकघर्मास्त्रिरूपयति ॥ मैघैर्मेडुरं अंबरं-वनशुभवस्तमालद्रुमैः श्यामाः अथच ॥ न
 कं रात्रिसमयोपिजातइत्ययं महत्रक्षणाजनोभीरुः ॥ वात्सल्येनवालत्वादयमपिभीरुरितिवा
 ॥ अतस्त्वमेवेतिसंबंधोज्ञेयः ॥ किंच ॥ श्रीकृष्णस्यरमणेच्छायांविभावादयोपिनिरूपितामै
 त्यैरित्यादिना ॥ अपिच ॥ अत्रान्येपिभावाव्यज्यते ॥ तथाहि ॥ सर्वत्ररसेकपूरणायोन्नतघनाघ
 नदर्शनेतादृशारमोन्नतश्रीमत्प्राणप्रियघनश्यामसुंदरस्मरणेनमानादिनिवृत्तिःसूचिता ॥
 • वनशुवः श्यामास्तमालद्रुमैरित्यनेनमानोत्पत्तिरपितमालानांमगवद्रूपत्वाद्वनशुवांस्त्रीरूप
 त्वाच्च । तत्रापिश्यामापदोक्त्याश्यामाषोडशवार्षिकीतिवचनात्प्रावृद्धेणोद्भूतसन्नवीनता

रुण्यशोभायुक्तास्तेरेवतथाभूताइवलक्ष्यंतइत्यतोपितथात्वमितिभावः॥ नक्तंपदेनमा
नसंभाननानंतरंमभिसारसंचारापिव्यंजितः॥ संकेतस्थलादिषुशय्यादिरचनाद्यस्तत्त
न्मनोरथात्मकाभावाअपिसूचिताः॥ श्रीरुपदेनमानदशायां कुटिल भ्रू संग भुजंग विलोकना
क्षयतासूचिता॥ अन्यच्च॥ अंबर वसनंप्रकर्णी लीतं यथा तन्मद्यै मंदुरं संयुक्तं चेत्परमशोभा
मानं भवति तथाश्रीकृष्णभावयवै रालिंगितं श्रीराघावपुर्विलासं प्राप्नोति त्येकाकोटिः॥
तमालद्रुमैर्वनभ्रुवः वनस्थाः श्यामाः सर्वाएव ब्रजयुवतयो विलसंतीति द्वितीयाकोटिः॥
एतेनत्ततद्भावानुसारण सर्वत्र विहरतीति भावः स्फुच्यते॥ अग्रेतथैववक्ष्यति गीतेषु॥
एवं सत्यनुकूलनायकत्वं दक्षिणनायकत्वमपि ज्ञापितं॥ एवमुद्देशतो निखिलसामग्री
सहितरसोत्कर्षं निरूप्यतद्वर्णनं स्वस्याधिकारित्वं निरूपयन् प्रबंधकर्तृत्वं निरूपयति॥२॥
वाग्देवतेति॥ देवतापदेन वाचोदिव्यत्वं लीलारसात्मकत्वं च निरूपितं॥ तेनयतो वाचो नि
वर्तते इत्यादि निरूपितपरमानंदरूपाज्ञेयाः॥ तादृश्यायदाचरितं निरंतरं तद्गुणवर्णनेन
प्रपंचविस्मृतिपूर्वकरमात्मकमगवद्भावैकनिष्ठत्वं एतेनाधिदैविकत्वं वाचा मुक्तं तेनैव वि
व्रितं अंतः प्रकटीकृतैः विचित्रभावैः विचित्रीकृतं चित्तरूपं सद्मयस्या एतेनयथा लोके वि

विद्य बंधादि चित्ररचनया चित्रीकृते सद्गनि प्रभु विहरति तथा तादृग्भूते मच्चित्ते पितथे
 तिभावः सूचितः ॥ एवं स्वस्य परमभगवदीयत्वेनाधिकारित्वं द्योतितं ॥ ननु तथापि लोके स्व
 नु भवाभावे संपूर्णरसज्ञानं न भवतीति तत्राह ॥ यद्भावतीति ॥ यद्भावती स्वस्य परमप्रेमास्य
 दोभूता प्रिया तस्याश्चरणचारणे तत्परिचरणे चक्रवद्वर्ती ॥ क्षणमपि तदंतरायासहिष्णुस्त
 द्दुशीभूतस्तदनुनयकर्त्ता एतेनोभय रसानुभवकर्त्तृत्वेनोभयविद्य रसज्ञानं द्योतितं ॥ किंच ॥
 यद्भापदेन रसात्मिका श्रीः ब्रह्मानंदरूपा च ज्ञया ॥ उभयरूपाय तवर्त्तते यस्याः सा यद्भाच
 ती स्वपत्नी तेन लक्ष्मी स्थित्या निरूपयि भगवद्भावो व्यंजितः ॥ तच्चरणानुचरणे चक्रव
 द्दूर्त्तित्वकथनेन स्वस्य निरूपयि प्रेम्णा भगवदीयत्वेन तत्परवशात्वं ननु केवलं विषयत्वे
 नारक्तिरिति सूचितं ॥ अथवा ॥ यद्भापदेन यद्भिनीरूपा श्रीमत्प्रभु प्राण प्रिया स्वस्वामि
 नी श्रीराधा तच्चरणचारणे तथेति तत्कृपैव वर्णनं करोति नोचेत्केन कर्तुं शक्यं न इति भावः
 एतेन स्वस्य तर्हीतीत्व धर्मबलमपि सूचितं ॥ तादृशोयमेवं प्रत्यक्षत्वेनांतः प्रकटं समस्त
 लीलात्मकं प्रबंधं काव्यं ॥ अथवा ० प्रकृष्टा बंधारतिसामर्थ्या नृत्यगीततालादिबंधीवाय
 यस्मिस्तादृशं करोतीति संबन्धः ॥ ननु तादृशप्रबंधलौकिककाव्यत्वात्को विशेषो भगवदीय

यस्य प्रत्युत्तापराधः स्यादिति प्रबंधं विशिनष्टि श्रीवासुदेवेति ॥ भगवद्दूला निरूपकत्व
लौकिकत्वमपास्तं ॥ वासुदेवपदेन स्वज्ञानदानेन मोक्षदात्वं निरूपितं ॥ तत्रापिश्रीयुक्तत्व
कथनेन भक्तसाहित्याद्रसात्मकज्ञानेन रसात्मिका मेव मुक्तिं ददातीति भावः ॥ रतिपदेन भाव
मपि ददातीति ज्ञेयं ॥ एतेन स्वस्य तादृग्दानं कृतमित्यपि बोध्यते ॥ अतएव जयदेव इति स्व
नामोक्तं ॥ जयेन सर्वेत्किर्षेण दीव्यति पूर्वोक्तिभक्तपरिचरणे क्रीडतीति तदनुगृहीतपक्षपा
तेन सप्रबंधविलोकनान्मोक्षमेव दास्यतीति भावः ॥ एवं चक्षुरधिकारं निरूप्य श्रोतुरधि
कारं निरूपयति ॥ २ ॥ यदीति ॥ यः कश्चनोत्तमकाव्यं सत्वाऽवलोकने समुत्कं चितस्तं प्रति
वदति ॥ मामान्यतः काव्यत्वेन नालोकनीयं ॥ इयंतु जयदेवस्य सरस्वती सर्वेत्किर्षेण वर्त
मानो यो देवः क्रीडारूपो वा साक्षाद्गीकृष्णः तस्यैव वाणीमदंतः स्थितो तां भूत्वा स एव तां प्रका
शितवानित्यर्थः ॥ तादृशीं शृणु ॥ स्वतो वलोकने अलौकिकधर्माः प्रकटान् भविष्यति अधिकारित्वात्
॥ भगवदीयमुखवाङ्मणेते स्फुटा भविष्यत्यधिकारित्वात् ॥ अतएव श्रवणेन संमुखयति ॥ शृण्वति ॥
तदप्यधिकाराभावेन कर्तव्यमित्याह ॥ यदीति ॥ पूर्वस्मरणेन पापनिवृत्तिः यश्चाच्चरणे भक्तिः सापिरसा
त्मिका चेत् ॥ एतेन सर्वथा निर्विषयं मनश्चेदित्युक्तं ॥ तर्हि शृंगाररसकथं प्रवृत्तिर्भविष्यतीति तत्राहुः

॥ यदीति ॥ अगवतो विलासकलासुमनसः कुतूहलं चेत् ॥ तादृग्भगवत्कृतीं श्रुत्वा तत्तद्विलासेषु तद्भा-
 वेन तत्संकल्पान्क्रान्तं प्रवेत्तदा श्रोतव्यं नान्यथेत्युक्तं ॥ नन्वेतावान्कठुत्कर्षस्तत्राह ॥ मधुरेति ॥ मधुरेति
 रसास्वादं तत्कर्षः ॥ कोमलेति ॥ बहिरुत्कर्षः काततिभनेहरकत्वेनान्यरसश्चरुचिसंपादिकास्वस्मिन्नेना-
 सक्तिसाधिकेत्यतश्चित्तयधर्मात्मिकापदावलीयस्यास्तादृशीं अन्येषामेतश्चित्तयधर्माभावात्त्रैवं रूपत्वमिति
 सर्वोत्कर्षेनिरूपितः ॥ नन्वेवं कथमुच्येत संतिकवयः पृथिव्यां बहुशस्तत्राह ॥ ३ ॥ वाचइति ॥ उभापतिघरोवा-
 चावविरत्तारयति न त्वर्थकेवलशब्दा उबरेण नोत्तमताकाव्ये ॥ शरणनामा कविः दुरूहस्य गूढतर्कगम्यस्य
 वाद्रुतेपदविन्यासे श्लाघ्याननुसरलकाव्ये ॥ घोड़ीनामा कविः क्षयापतिः तादृशोपि श्रुतिधराव विश्रुतेन
 तु सत्काव्यकरणे ॥ अथवा ॥ घोड़ीश्रुतिधरः क्षमापतिः कविरिति भिन्नं वाक्यद्वयं ॥ अस्ति गोवर्द्धनाचार्यः
 गारोत्तरं यश्च त्रेमयंतस्य रचने स्तुतिर्हीकोपिनः श्रुवितेन समं स्वर्द्धीकर्तुं शक्तः कोपिनास्तीत्यर्थः ॥ स्व-
 स्य ततोप्युत्कर्षे वेदति ॥ संदर्भश्रुद्धिमिति ॥ शुद्धत्वं रसवत्त्वं च छंदोलंकारमाधुरी ॥ लालित्यमर्थशांभीर्थे ॥ ५ ॥
 संदर्भः परि कीर्तित इति तस्य शुद्धिः सर्वेषां यथार्थत्वेन स्वरूपनिरूपणं तज्जयदेव एव ज्ञानातिनान्ये ॥ अ-
 न्येषु एकैको घर्मस्तिष्ठति स्वकाव्ये सर्वधर्माः संतीति स्वज्ञाने विशेष उक्तः ॥ किंच ॥ शुद्धिपदेनाशुद्धिनिवृत्तिः
 सूच्यते ॥ सातु प्राकृतविषयरूपे वेतितन्निरवृत्त्याऽलौकिकविषयरूपाशुद्धिस्तां जयदेव एव ज्ञानातिने

तेरे इति स्वोत्कर्षज्ञापितः ॥ तत्काले पुत्रद्रूपत्वाभावात्तस्य मपकर्षश्च ॥ एवं स्वप्रबंधोत्कर्षमुक्त्वा तत्र वक्तु
श्रात्रधिकारं च निरूप्य मंगलार्थं पूर्वं गीतेन स्तुत्यास्वाभीष्टं सर्वस्वत्वेन निरूप्य कृष्णं नमस्कराति ॥ कृष्णा
यत्तु फ्यं नमस्ति ॥ तत्र प्रथमं मुद्देशोपक्रमं नंदनिदेशं तदुक्तत्वात् नंदपुत्रत्वं निरूपितं ॥ तेन लोके तेषां
साधारणत्वात् तत्पुत्रत्वेन श्रीकृष्णं पितृज्जात्यनुकरणस्य दृष्टत्वात् साधारणनायकत्वेनैवायातीति तन्महत्त्वं
ख्यापने तदुत्कर्षज्ञातो भवेदिति प्रथमं श्रीकृष्णं स्तोति ॥ प्रलयपयोधीति गीतेन ॥ मालावरोगरूपकता
ले गीयते ॥ किंच ॥ पूर्वमुपक्रमे रहः केलयो जयंतीत्युक्त्या संयोगशृंगारो निरूपितः सच विप्रयोगरसा
नुभवं विना संपूर्णं न भवतीति तदर्थं गाढमाने जाते प्रिये कुंजांतरेषु प्रविष्टे सति पश्चात्तापो जातस्तदा
स्था तु भद्रात्तथा राधाकृतगानरूपः ॥ पूर्वां नु फूलके लिसंक्षेपेण गुत्पतया संयोगशृंगार एवानुद्यते ॥
प्रलयपयोधीत्यादिना तत्त्वैरसाः ॥ सच श्रीमत्प्रभुचरणैर्निरूपित इति नात्र स्फुटी क्रियते ॥ वाच्यार्थ
एव व्याख्यायते ॥ प्रलयकालिकेयः पयोधिः तस्य जले वेदं घृतवानसि शंखासुरकृतान् वेदान् तादृ
ज्ञातज्जलांतर्गत्वात् मारयित्वा वेदानां नीतवानित्यर्थः ॥ अन्यथा सर्वदेवानं एव भवेयुः ॥ क्रियाश
क्त्येकबीजत्वात् ॥ किंच ॥ क्रियाशक्त्या भक्तेः द्वारमपि कृतवानित्याह ॥ विहितेति ॥ विहितं कृतं वहि
त्रचरित्रं यस्मिन्कर्मणि ॥ प्रलयान्धौ नोकारूपेण पृथ्वीकरणधारहीना मज्जंतीव स्थिता तदा प्रभुः

॥६॥

स्वयं मीनरूपो भूत्वा तां घृत्वा बहुकालस्थितः तदेव वेदोद्धारणमपि कृतवानिति । तत्रापि वेदे किं
 कर्मत्वं न विव्यतीत्याह ॥ अरेवदमिति ॥ अरेवदं यथ भवति तथा ॥ एवं करणे फलिता माह ॥ केशवेति
 संबोधनं ॥ कश्चिदाश्च तयोर्वसुर्वयस्मात्तादृशं अतएव हे धृतमीनशरीरं तादृशरूपधारणाभावेत्
 तसंभवात् ॥ एतत्करणस्यावश्यकत्वमाह ॥ हे जगदीश ॥ जगतां त्वमेव शः पालकः फलदाता चेतित
 षांदुःखसंभवे तद्दुरणं कर्तव्यं यत्स्वंहारिः सर्वदुःखहर्ता विशेषतः प्रपन्नानां ॥ एतेन गीतकृतानां र
 क्षायथा भवति तथा कार्या न तत्र युक्ता युक्तविचारस्तवेति मीनरूपधारणे न ज्ञाप्यते ॥ एवं सति वेदोद्धारणे
 न पृथ्वी धारणे न च धर्म प्रवृत्त्या ब्रह्मादीनामपि सुखदानेन परमोत्कर्षे निरूपितः ॥ किंच ॥ मीनरूपत्वे
 न रसेकजीवनत्वं व्यज्यते ॥ तादृश्यस्य वेदोद्धाररत्नरसात्मकक्रियारूपाः तत्र पुनः पृथिव्यालंबने
 न आलंबनविभावरूपनायिकाधीनत्वं ध्वनितं भवतीति भावः ॥ एवमीदं गृपत्वे पिरसात्मकतैव स
 चितं ॥ कछुपावतारमाह ॥ २ ॥ क्षिति रिति ॥ आदौ क्षितिरेव विपुला ततोपि विपुला तरे तत्राप्यत्युपस
 र्गिण विपुलतमत्वं सूचितं ॥ तादृशे तव पृष्ठे निरंतरं मा तिष्ठति ॥ ननु निरंतरं तद्धारणं कथं संभवेत्तत्र
 विशेषणमाह ॥ धरणि धरणेति ॥ धरिण्या धरणं तदेव किणचक्रवत्तेन गरिष्ठे गुरुतरे महनीय इत्य
 र्थः ॥ यथान्येषां भारधारणा किणचक्रं पतति ॥ तथा च क्षितिरेव तत्र शोभते न तु तत्र किणचक्रं ॥ ॥६॥
 अथवा धरिण्या धरणं किणचक्रवत्स गरिष्ठे यस्मिन् यथा किणचक्रं पृष्ठे भारो न भवति तथा क्षि

॥६॥

तिरपितत्रेतिभावः॥ एतेन क्षितेरत्यलं पृष्ठस्य महत्वं सूचितं ॥ अग्रे केशव घृतक छपरूपेति पूर्ववत् ॥
अत्रापिकछपसारसैकजीवनत्वाद्द्रसाद्यो मज्जंत्यानायिकाया धारणेन रसात्मकत्वं व्यंजितं ॥ वा
राहवतारमाह ॥ वसतीति ॥ तव दशनशिखरे लग्नाधरणे सदावसति ॥ इदं त्वाश्चर्यं येन दशनशिखरेण
हिरण्याक्षप्रभृतिरूपा मुस्ता उत्वनिताः तत्रैव सा सदावसति ॥ ननु दशनशिखराग्रे नित्यस्थितिर्न घट
तइति तत्र दृष्टं तमाह ॥ शुशिनीति ॥ चंद्रेयथा कलंककला लग्नासतीव वसति ॥ वस्तुतः कलकः सन
भवति किं नु शरा ॥ एव ॥ सचंचल स्वभाव इति तस्य सततस्थितिर्न संभवति परंतु रसाद्यो तत्र नि
मग्न एवेति कलंकरूपो जातः कलंको लग्नश्चेत्स पुनर्यथा न नश्यति तथा स्तोपि जात इति भावः यथा क
लंककलाशोभारूपैव जातमिति भावः अन्यत्पूर्ववत् ॥ अत्रापि वाराहस्य गंधैकप्रियत्वात्पृथिव्यास्त
देकगुणत्वात्तद्धारणेन तदेकाधीनत्वेन रसरूपता ज्ञापिता ॥ नृसिंहावतारमाह ॥ २ ॥ तव करकमलवर
इति ॥ तव करकमलवरेन रवं विराजत इति शेषः ॥ नरवशब्देन पुंसकेपि भवतीति नरेव स्त्रीन स्वरोस्त्रि
यामित्यमरणोक्तं ॥ कीदृशं तत् अद्भुतं शृंगं अग्रभागो यस्य ॥ पुनः कीदृशं दलितं हिरण्यकशिपु
तनुरूपण एव शृंगो येन ॥ इदमेवाद्भुतत्वं ॥ शृंगेन कमलं दलितं क्रियते ॥ अनन शृंगावदलित
इति ॥ अथवा ॥ अद्भुतशृंगमिति कर्म ॥ तदा दधदित्यध्याहारेण नखविशेषणं ज्ञेयं ॥ कीदृशं नखं
अद्भुतशृंगं दधत् ॥ कमिव ॥ शृंगपिवेति लुप्तोपमा ॥ रूपकं वा ॥ यथा कमलमकरं दजिघृक्षथास

॥७॥

तिष्ठति तथाऽग्रभागः सुधामत्वेन शृंगरूपः करकमले बिराजत इति भावः ॥ कीदृशं नखं ॥ दलितं हिरण्यक
 शिपुतनुयेन ॥ तादृशं अस्मिन् न्यक्षतिष्ठति करकमले दलनमन्यस्थे करोत्येतदेवाद्भुतत्वं ॥ अथ वा ॥ शृंगभावा
 कुरोगृह्णत्युक्त्या नवान्तद्रूपमपि सूच्यते ॥ तेन सात्मकत्वेन लक्ष्म्यादिषु तत्करणमुचितं न तु हिरण्यक
 शिपुतनुदलनमित्याश्रये ॥ वामनावतारमाह ॥ छलयसीति ॥ अद्भुतवामनरूपविक्रमेण पदत्रयाक्रमे
 ण कृतौ बलिं छलियसि - वंचयसि - पदत्रययाचना - यालोकत्रयमेव गृहीतवानसीति ॥ पदत्रयेण लोक
 त्रयाक्रमेण लोकेत्यसंभावति सुतरां वामनस्येति तस्याद्भुतत्वमुक्तं ॥ अन्यदप्यद्भुतं ॥ धर्मकत्तस्विसर्वस्व
 दाता सत्पात्रे तत्रापि विनीतस्तादृशो बलिर्ब्रह्माऽथः पातितः येन अत्युत्कटपापायुक्तास्त पावनीकृतस्तदा
 हा ॥ पदेति ॥ पदनखनीरं ब्रह्मांडभेदोद्भूतं यन्नीरं तेन जनितं जनानां पावनं पवित्रतायेन जनाः पाव
 नावायेन तादृशा एव सति परंपरा संबन्धेनापि पतितानां मुद्धास्कार्यः सख्यं धर्मशीलस्य बंधनं कृत
 वानित्यतोऽप्यद्भुतत्वमिति भावः ॥ किंच ॥ अत्र वामनस्य करि मखलारूपत्वाद्द्रसात्मकत्वं व्यज्यते ॥ त
 स्याच्च रसाच्छादकत्वात्प्रकृतगुल्फ एवरसत्वमापद्यत इति रसोद्दीपकत्वेन तदात्मकत्वमिति भावः ॥ शो
 षपूर्ववत् ॥ परशुरामावतारमाह ॥ ५ ॥ क्षत्रियेति ॥ अत्र वाच्यार्थः स्पष्ट एव ॥ अनुरागरूपे रमेजगत्स्वकी
 यं जघयसि ॥ ब्राह्मण्यंतरतद्रसपूर्णकरोषि ॥ तदा स्वस्य तत्पूर्णत्वे किंचाच्यमिति व्यगर्थः ॥ रामावतार
 माह ॥ ६ ॥ वीतरसीति ॥ इहापि वाच्यार्थः स्पष्टः किंतुरघुपते स्वप्राणप्रिये कहेतुदशा मुखबलिदानकरणो
 क्त्या परमप्रभेकनिघानत्वाद्द्रसात्मकतापि सूचिता ॥ बलभद्रावतारमाह ॥ ७ ॥ वहसीति ॥ अत्रापि वसन
 स्य यमुना मत्वेन निरूपणाद्यमुना यथा जलरूपत्वेपि श्रीकृष्णसारूप्याच्छृंगाररसात्मिकैव तथानीलंबस

॥७॥

नभपिरसाक्षादकत्वेनरसोबोधकमेवेतितादृशतद्वारणेनतवरसात्मकताव्यंजिता॥अन्यस्पर्शमेव
।बुद्धावतारमाह॥८॥निंदसीति॥यज्ञविद्येःसंबंधिनंश्रुतिजातंनिंदसिसोपाधिकत्वात्॥तमेवाह॥
दृष्टिर्तिपशुघातंयेनेति॥कर्मजडाःपशुघातमात्रंनकुर्वेति॥किंत्वात्मघातमपीतितादृशंनिंदसि॥तत्रैह
तुः॥सदयकृदयेतिसंबोधनं॥आत्रलभुवनाहोकापुनरावर्तिनोर्जुनेत्यादिवाक्यात्ज्ञानेतथाभिमां
पुष्पितांवाचंश्रुत्यामोहिताःअगवद्भजनादौनप्रवर्ततइतिरवेदनवृथैवेतावत्कुर्वेतीतितवदयोत्पद्य
ते॥तदाह॥अहेहेति॥सदयहृदयेतिच॥अतथेवहेकेशव०घृतंबुद्धंज्ञानमयंशरीरंयेनतादृशतिसंब
धनमुक्तं॥अत्रौपाधिकश्रुतिजातनिंदनेननिरूपाधिकाया॥श्रुतिःसारथीरूपारमालंबनरूपातस्यामा
सक्तिसूचिता॥अतएवबुद्धःसर्वज्ञानमयइतिरसात्मकत्वमपिव्यंजितंभवति।कत्वथवतारमाह॥९॥
म्लेच्छेति॥वाच्योर्थःस्पष्टः॥अत्रम्लेच्छशब्देनाव्यक्तभाषणंतेननाधिकानांकदाचिन्मानादिदशायांतद्
वेत्तदातकृतवचनस्यासहिष्णुत्वात्करवालमिवकलयमीतिरसोव्यंजितः॥उपसंहरति॥१०॥श्रीजय
देवेति॥श्रीपदेनरसात्मकभावयुक्तेजयेदेवकविस्तस्योदितंइदमितिप्रत्यक्षत्वेनानुभूयमानं॥
उदारंस्वतएवतद्योग्यतांसंपाद्यैतद्रमदायकं॥पुनःकीदृशं-मुखदं-श्रवणकालमारुष्यसुखमेवद
दाति॥एतेनद्धःखनिवृत्तिःसूचिताइष्टप्राप्तिमाह॥शुभदं॥तदारुष्याद्येपिशुभमेवददाति-अलौकिक

कप्रवृत्तौ न मुनरशुभं भवतीति भावः पुनः कीदृशं भवभारं भवः ॥ सारोयेन अलौकिकजन्मप्रापक
 त्वात् ॥ अथवा ॥ भवेसारं जन्मनः साफत्यात् ॥ हे केशव ब्रह्मादीनामपि मुखदायकं ईदृशं मदुदितं वंश
 णु ॥ त्वद्वेषेण मद्वाचो विनियोगसंपत्त्या त्साफल्यं भविष्यतीति भावः ॥ किंच ॥ त्वद्वेषेण वाचा माधिदे
 विकल्पसंभवादन्यस्यापि तादृशं फलं तद्विधास्यति ॥ नोचेदितरकाव्यर्थे वा ^{रथ} ~~अन~~ प्रयास इति भावः ॥
 अन्यच्च ॥ एवं निरूपितरसात्मकदशविधरूपः सन्नतः जयः सर्वात्कर्षणविहेरत्यर्थः ॥ हे जगदीश प्रप
 न्नानां नियामकपालकः हेरे ॥ दुःखहर्ता यतो तस्तथैव कुर्विति भावः ॥ एवं गीतेन वाचि विनियोगं कृत्वा न मन
 नकायिक विनियोगं कुर्वत्सर्वसंग्रहेण प्रणमति ॥ ११ ॥ वेदानिति ॥ एवं भक्तानामुद्धारार्थे दशाघाता
 कृतिं कुर्वते ॥ यदि मीनादिरूपधारणे पि तादृशमहोत्कर्षस्तदानंदगृहे प्रकटोयः कृष्णः सत्तुकृष्णस्तुभ
 गवान् स्वयमिति वाक्यात्सदानंदपूर्णः साक्षात्पुरुषोत्तम एवेति तत्र परमोत्कर्षः किंचाच्यः ॥ तादृशा यत्
 श्यं तुभ्यमिति साक्षात्कथनेन पूर्वोक्तरसात्मकलीलासहित एव भावात्मकत्वेनांतः प्रकटायनमः ॥ अ
 स्त्विति शेषः ॥ स्वयमेव कृपया स्वस्मिच्चि नियुक्तं कुर्वित्यर्थः ॥ एवं कायिक विनियोगो निरूपितः ॥ अंतः
 प्राकट्येन मानसोऽप्युक्त इति त्रिधा प्रपत्तिज्ञापिता ॥ एवं राधामाद्यवरहः केलिप्रतिपादकं मंगलं निरूपितं
 किंच ॥ यथानृत्यारंभेनां दीपठित्वा गीतेन यश्चात्पुष्पांजलि दीयते तथेदमपीति ज्ञेयं ॥ अंतः परं यदेव

तौ प्रवृत्तौ तदा अन्या अपि ब्रजयुवतयो व्याजांतेरेण पूर्व रचित गूढ संकेतेन नु कुंजे प्रागताः पुनरासक्ति
भ्रंशेण तत्कैलि मनु भूयत आसि माशास्य माना गानं चक्रुस्तदा पूर्वस्य ॥ द्वितीय रसानुभव हेतुकत्वेन तस्य
काशा लोनुकादि बांतीरितो भूत्वा कुंजांतरेषु ताभिः सहापिकैलिः कृतेति पूर्वतत्कृतं यद्दानं तद्दूर्णयति ॥
५ ॥ श्रितकमलेत्यादिना ॥ गूर्जरी रागेण गीयते हे देव कीडारूप हेरदुःख हर्तः त्वं जय जय सर्वा लक्षणे वं वि
हरेति भावः ॥ कीदृशत्वं ॥ हे श्रितकमला कुचमंडलं श्रितकमला कुचमंडलं ये नम्यथा श्रीः वक्षः स्थलं सदा
श्रयति ॥ तथा त्वमपि श्री कुचमंडलं श्रयमीति परस्परं रसैक परवशात्वं सूचितं ॥ कमलापदेन तापहार
कत्वादि घमा अपि तस्या ज्ञापिताः ॥ यद्यप्येवं स्निग्धं दंपतिभावो वर्तते तथाप्यस्मात् स्वपि स्निग्धां दृष्टिं विधे
हित्याशयेन हे घृतकुंडलेति संबोधनं ॥ घृतकुंडले योगसांख्यरूपेण योगः संयोगः सांख्यं रसशास्त्री
क्तं ज्ञानमिति तत्र परकीयायां भव रसदूतिता सामवयोग रसानान्यत्रेत्यस्मात् स्ववर्तिः कर्तव्येति भावः ॥
ननु परकीयायां रसेव वर्तते परंतु लोकापकीर्तिप्रयास क्रियते तत्राहुः ॥ हे कलितललितवनमालावन
मालाकीर्तिप्रतिपादिका विक्षेपकशक्तिरूपत्वेन रसगोपने कीर्तिमेव करोतीत्यर्थः ॥ अपरा अहुः ॥ दिनमणि
मंडलेति ॥ दिनस्य मणिः दिने वा मणि रिवथा भासमानस्तस्य मंडलं तस्यापि मंडनरूपत्वे तेजसैव तस्या
पि मणित्वं भवतीति भावः ॥ एतेन यथा तस्या दये सर्वेषां दिनत्वं प्रकाशरूपत्वं भवति नोचेद्वा त्रिरेवा ॥

तथास्माकं त्वदुदया एव दिनमन्यथारात्रिरेवेति सूचितं । यद्वा दिनमणिमंडलरूपादिनमणमंडलं यस्यां वाता
 दृशी अस्मिन्नेत्रतारातस्यां मंडनरूपलोकनेत्रेषु ज्योतिरंतः स्थितसूर्यस्यैव घर्मः तेनैव रूपग्रहणं कुर्वति ।
 अस्मिन्नेत्रेषु भवानेव तद्रूपत्वेन स्थित इति त्वत्संबन्धिरूपस्यैव ग्रहणं तातिकुर्वति नान्यदिति । अतएव म
 खंडन भवं प्रपंचं खंडयति त्वां विना किमपि न पश्याम इत्यर्थः । न त्वेतावदेव कर्त्तव्यं किमतो धिकं तत्राहुः ॥ मु
 निजनमानसहंसेति ॥ तेषां मन्तेरेव प्राकद्यादंतरेवानुभवउचितोऽनधिकारित्वात्तावतैव पूर्णत्वमपि ॥ अ
 स्माकंतु बहिःसंगो भिलषित इति नांतः प्राकदेन पूर्णत्वमिति सा एव कर्त्तव्य इति भावः ॥ यद्वा मुनिजना अ
 त्रत्याः पक्षिणस्तेषां मानसहंसरूपेति तेषामपि स्वभावदानेन तदंतः स्थितो भूत्वा बहिरपि स्वरूपानंदमनु
 भावयसितदावयं त्वधिकारिण्य इति बहिःसंगेन देवरूपक्रीडारूपो भूत्वा सर्वदुखं परिकृत्य जयजयस
 वेत्कर्षेण क्रीडापरा एव वर्त्तसेति भावः । न च ध्यासे सति भवखंडनत्वं न घटत इत्यत्रान्या अहुः ॥२॥ का
 लियेति ॥ कालियस्त्रिंश्रिधा ध्यासरूपस्तन्नामा विषघ्नः कालसर्पस्तस्य गंजनदूरीकरणसमर्थः पुनः
 कीदृशं जनरंजनं तादृशमध्यासरूपं तं दूरीकृत्य जनान् निजान् रंजयसि । अनुरागेण बाह्याभ्यंत
 रं स्वस्वरूपं करचितं करोषीति । त्वन्त्वपस्ये वा ध्यासे न त्वन्यस्येति सूचितं ॥ यद्वा कालियः कालिंदि
 दाषरूपत्वेन क्रीडाप्रतिबंधकर्त्ता तं दूरीकृत्य तत्र तत्र क्रीडाकरणेन जनान् रंजयसीति कु

तोस्माकं दोषसंभावेनेति ज्ञापनाय तथा संबोधनं। किंच। यदुकुलनलिनदिनेशः यदुकुलनलिनस्यदिनेशस्तु
प्र-तत्र प्राकथकरणेन तत्प्रकाशकः तथापि यथादिनेशानलिनयोर्दूरदेवसंबंधः। तथा यदुकुलेभवतः
संबंधः अस्मासुसाक्षासंबंधइति स एव कतव्यइति ज्ञापितं। अतएव जयजयेति देवो हेरे इति संबोधनं।
अथवा- कालियविषधरः प्रेमरूपः सर्पस्तेन कृत्वा अस्मानां जयसि मारयसीत्यर्थः। इदं विषं त्वद्रूपांजने
नैव नश्यतीति हे जनरंजनेति संबोधनं। अग्रे यदुकुलनलिनदिनेशोत्तथा यथादिनेशोदये कमलमुद्गु
दुभवति तथा त्वद्रूपांजनेन मोहे निवृत्ते। स्मन्नेत्रकमलानामुद्गोद्यकस्त्वमेवेति भावः। अग्रे जयजयेति स्प
ष्टयेवा इतरा आहुः ॥२॥ अमलेति ॥ हे हेरे दुःखहर्तः देव सर्वदा अस्माकं क्रीडारूप- तादृशा एव सर्वदा जये
ति प्रार्थयति ॥ एतेन क्षणमपि त्वदवलोकनाभावे सर्वशून्यं प्रासतइति सूचितं एतद्योतकं विशेषणद्वयमा
हुः। हे अमलकमलदललोचन- तादृशूपतापहारकदृष्ट्वा अस्माकं सर्वकृतमतस्तत् कृतस्तापस्तथैव शा
म्यतीति भावः ॥ अमलपदेन निर्मलत्वं- कमलपदेनारक्तता ज्ञापिता। तेन लोचनयोर्निरूपण्यनुरागतज्ञा
पनात् त्वत्परवशास्त्वदाशौकजीवना एव वयमिति ज्ञापितं ॥ अतएव भवमोचनः भवः संसारस्तस्य मोचनीति
गृहादिसर्वत्यक्तमेव। तदारभ्य भवतैवत्या जितमिति भावः। किंच। पूर्वस्थितमस्मदीयं सर्वं त्वया कृतं।
अतः परमस्मान्निधानरूपस्त्वमेव जातइति तादृशास्यतव त्रिभुवनभवनांतां निधानत्वं नोचितं किंतु अ

स्मृत्तुचनगोचरत्वमेवयुक्तमितिभावः॥अन्याआहुः॥४॥मधुसुरति॥मधुर्देवःकालदोषरूपःपुरो
 जलदोषरूपःनरकोष्मिदोषरूपःतेषांविनाशनःतानतानदोषान्दूरीकृत्यसर्वेषांलीलायायोग्यता
 संपातेर्दितिभावःपुनःकीदृशगरुडासनगरुडच्छंदोमयस्तदासत्वेनलोकेसार्गप्रवर्तकःअथवागरु
 डोस्वाकाशचरीतेनान्यत्राकाशवत्शून्यवत्अंतरेववर्तसे।नत्वस्मास्त्विति सूचितं।ननुभव
 तीषुकोविशेषस्तत्राहुः।सुरकुलेति।सुरकुलदेवजीवकुलेतःसहवायाकेलिःविहारस्तस्यनिदानंकारण
 भूतःनितरांदीनंयस्येतिवा।एवंसतिसर्वादोषांदूरीकृत्यांतःस्थितोभूत्वातथातथाभावानुत्पाद्यके
 लिददासीतिभावः॥एतादृशस्थितवास्मदुपेक्षानोचितेतिजयजयदेवहोरेत्युक्तं॥अपराआहुः॥५॥
 जनकेति।इदंतवनोचितंयदस्मात्विहायान्यत्रस्थितिःक्रियते।निरुपधिप्रैमेकनिधित्वात्ताहुः।ज
 नकसुतेति।आदौजनकएववैराग्ययुक्तःपूर्णज्ञानीनीरसःतस्यसुतापितादृशीनोचेन्मृगार्थस्वप्राणा
 दपिप्रियतमंश्रीरामचंद्ररूपंत्वांतरायकरणेनापिकांतारकंशंभ्रामयेत्तादृश्यपिसाकृताभूषणरूपा
 येनतत्रहेतुःजितदूषणेति।निर्देशस्त्रैकरूपःतादृशस्वभावादेवतद्वृशीभूयतथाकृतवानसीति
 भावः।एतेनवयंतुगोचारणार्थमपिभ्रमणस्वदंप्राप्नुइतिभावःकटाक्षितः।अग्रेपितदर्थंवहवएवकू
 शाःप्राप्तास्तदाहुः।सभरेति।तादृशाराक्षससंसर्गस्मरणेपिकथंतस्याःप्राणाःस्थिताःकिंपुनःसम

रकरणे। धर्मसहितस्य तस्य करण इत्यर्थः। एवं स्वस्य परमस्नेहैककोमलदुदयत्वं निरूप्य प्रार्थयंति।
जयजयेति। काश्चिदाहुः॥६॥ अग्नि न वेति। अहोतबरसैकपरवशात् किं वर्णयामः। यतो भित्तवो योज
लघरः ग्रीष्मतापनिवृत्त्यर्थमुन्नतोरसपूर्णाथो भेद्यस्तद्वसुंदर। एतेन रसदानाग्निमुख उद्गुरसात्मकरू
पो निरूपितः॥ एतादृशोऽपि पूर्वमंदरधारणं अति निष्ठुरकर्मकृतवानसीति धृतमंदरेति संबोधनं। तत्र हे
तुः। श्रीमुखचंद्रचकोरः श्रीलक्ष्मीस्तस्यामुखचंद्रस्य चकोरतत्पानार्थमित्यर्थः। तदर्थं मंदरधारणं पृष्ठे
कृतवानसीत्यस्माकमपि हृदये पर्वतधारणं बक्षसाकरकमलेन वा कर्तव्यमिति भावः। अतस्तथैव प्रा
र्थयते। जयजयेति। काश्चिद्दैत्येन प्रार्थयंति। तवेति। अन्यत्सर्वेतिष्टतुः किंतु वयं तव चरणे प्रणताः
प्रकृष्टत्वेन न ताः केवलं निरूपयिष्यामः परमदैत्येनेत्यर्थः॥ एवं ज्ञात्वाऽस्मान्भावयः पश्येत्यर्थः॥ (एवं
ज्ञात्वाऽस्मान्भावयः) प्रपन्नानोरक्षणमेव कर्तव्यमिति प्रार्थयति कुर्विति। पूर्वमानादिनावयसत
था तदाभवानेव प्रणतः॥ अद्युना तत्परितापजनितदैत्येन वयं प्रणताः निजातिं विचार्य भवतेव प्र
णतीकृतासु अतएव प्रणतासुकुशलं रतिदानरूपकुर्विति भावो व्यंजितः। अतएव जयजयत्वेन सं
बोधनं। कुशलपदेन एव करण एव कुशलं नोचेदकुशलमेवेति सूचितं। एवता सांगीतं श्रुत्वा ताग्निः सहरं
तु कामः तासां समाजे पूर्वस्याः विप्रलंभरसानुभवं करिष्यमाणः पूर्वाकारहः केलित्यक्त्वा प्रकटोनातइ

॥१११॥

तिकविरूपसंहरन् किंचित्स्वाभिलाषं प्रार्थयति ॥६॥ श्रीजयदेवकवेरित ॥ ताभिर्यद्दीतंतदननूदंतज
 यदेवेन तत्रापि श्रीयुक्तेन श्रीरत्रतद्गात्रात्मिकाज्ञेया ॥ तादृशेनयद्दीतंतद्रो जयदेवकवे मुदंकुरुते ॥ मस्त
 दीतार्थानुभवकरणेनानंदकरोतीति भावः ॥ श्रीगणावातथा । बहिस्त्वंकृपयेति प्रार्थयते । मंगलमिति । तत्तुम
 हार्तिदूरीकर्तुंबहिः कीडां कुर्वन्सर्वोत्कर्षणजयेत्युक्तं जयजयत्यग्रे ॥ यतस्त्वमुज्वलगीतोमि । हातेनैवम
 करणउज्वलगीतत्वंनस्थास्यतीति भावः । एवंतद्दीतानुभावंस्वस्मिन्निरूप्यतासांगानानंतरं भगवति
 मिलितेतत्सहचर्यः । परमसंतोषणस्वाभिलषितं निवेदयंतीति निरूपयति । पद्मेति ॥ मधुसूदनस्येति
 दैत्यसूदकत्वकथनेनरतिसमरशौर्यसूचितं । अथवा मधुना मदेन कृत्वा सूदयतीति मत्तगजैर्द्रः रत्यां
 विमर्दे गज इतुक्त्या विहारेतद्रूपस्य उरः वायुष्माकं प्रियं यथाकामितं पूरयतु । गाढाश्लेषादिनेत्यर्थः ।
 कीदृशामुरः पद्मायाः पादि मायेस्याः सातादृश्या राधायाः पयोधरतरीतस्यांतत्कार्मीरंकुमुमरचना
 प्रियेणवकृतासापरिरंभे प्रियोरसिलग्रागाढपरिरंभेरचनाया स्मिष्टत्वात्केवलंकाश्मीरपदमेवोक्तं ॥
 तेनमुद्रितं अन्यकापि माक्षिष्यत्विति स्वकीयमुद्रयेवोपरूढमित्यर्थः । अथवा । वक्षसिलक्ष्मीः तिष्ठ
 तिसाततोदूरीकृत्यपदस्थापितेतितत्स्वकीयंकृत्वा स्वमुद्रांदत्वास्थापितमिति भावः । पुनः कीदृशंब्य
 क्तानुरागमिव अंतर्निगूढोयोनुरागः प्रियाविषयिकः स्वकीयः स्वविषयिकस्तद्दोयोवासहावबहिः प्रक
 टीकतस्तादृशमिव । अन्यदीपिलक्षणमाहुः ॥ खेलदिति । खेलनयो नंगस्तज्जति तोयः खेदस्तेन खेदांबु

६

॥१११॥

पूरोयस्मिन्तादृशं। अतएव मुद्रितमुक्तं मुद्राकरणे अद्रिता अपेक्षितेति। एवं तत्रानुरक्तेऽपि इदानीं
भवदभिलषितं पूरयितुं भागतइति भवतीषुरागधिबन्धमवगम्यतइतिसमस्तं प्रियं पूरयिष्यतीति
भावः। किंच॥ मधुसूदनपदेन अन्योपि भावः सूच्यते॥ तथाहि॥ राधारतिरंगभरविरचितविविधनखस
तादिचिद्भेदविकचितकिंशुकादिकुसुमनिकरशोभमानोवसंतइवसमुद्भूतितन्वरुचितरनुविकासः
श्रीकृष्णः प्राकृतवसंतं स्वशोभयातिरस्करोतीति मधुवसंतं लौकिकं तसूदयतीति मधुसूदनः अलौ
किकवसंतरूपः तस्य उरःवः प्रियं पूरयत्वित्येतत्कथनेन प्रभुरधुनाकेलिं कर्तुं मलौकिकवसंतं तु मेव प्रक
टीकृत्यं कुंजेषु प्रविष्टइतितदुमाश्रवने प्रकृतिताइति ज्ञाप्यते अतएव व्यक्तानुसंगेण रमणमिति तथोक्तं।
वसंतं लोके पितथैव केलिर्भवति॥ तथा च स्वेदांबुपूरो मकरंदस्थानीयः। नखांकाः किंशुकरूपाः काशमीर
शोभापरागरचेनेवेति स्वरूपात्मकोवसंतो निरूपितः। अतोऽपि तस्यैव वर्णनं। किंच॥ एवं राधापत्न्यास्या
प्यत्रानयनेन स्वाभिनीषु वैदग्ध्यमपि सखीभिर्ज्ञाप्यते। उल्लसन्तववसंतरूपत्वकथने कुसुमशरसमरभरश्री
तस्यापि पूर्णकामत्वं यूथकेलिं करणे द्योतितं। किंच। यथा अलौकिकवसंतरूपत्वं तथा अलौकिककामरूपत्वं
नापि विरत्यभावइति यूथविहारार्थं कुंजप्रवेशोभभवतइत्यपि ज्ञापितं। एवं सर्वत्रयमुनाकूलकानेन व
संतोऽश्ववापि भावं कृत्वानि खिलव्रजयुवति मंडलीपरिवृतं श्रीकृष्णं निरूप्य राधायाः प्रियविरहजनितवि

विद्यभावा विभावरचितवस्थां निरूपयति । वसंत इति । पूर्वराराधा प्राघवयोर्जयंति तिसंयोगरसानुभवपू
 णरसेनोभयोर्लयावस्थैव स्थिता तदा पुनर्द्वितीयदलरसानुभवं विनारसः पृथोनभवतीति तद्रसगर्मिण
 वराघायामानो जातः तत्रापि गहः तदा तद्वावलिता एव प्रियः कुजांतरे निविष्टः तदा पुनरन्यसहचर्यः प्रि
 यमुद्धोध्यतद्वावलितमेव समस्तप्रियानिकरं समीपमानीय तद्रसंपरवशांचक्रुरत एव प्रियपुरणमुखाव
 निरूपितं । न तु तत्कर्तृकं तस्य मयेतादृशानुसंधानाभावात् आगमनानंतरमेव तत्रैव गतद्रसोद्धोध्य इति
 यूथके लिवर्णनमग्रे इयं तु प्रियव्यवस्था । राधा तु पूर्वानुभूतरहःके लिरपि क्षणांतरे स्वप्राणप्रियानवलोक
 नजनिततद्विप्रयोगासहिष्णुस्तद्वेषणपरावनेभ्रमंती तत्रापिसंता विभाविं विला क्य कात्पराजाता । त
 दार्तिदृष्टा तत्तापासहिष्णुः प्रियसहचरितामाश्वसंयती वक्ष्यमाणमुक्तवतीति तन्निरूपयति । वसंत
 इति ॥ एतादृशीं राधासरसं यथास्था तथा सहचरी इदं वक्ष्यमाणमूचे । उक्तौ सरसत्वोक्त्या एतावत्पर्यंतं विर
 हतापेन शुष्कतैव स्थिता । सर्वावचनप्रचणानंतरं प्राणानां सरसत्वंप्रविध्यतीति व्यज्यते । एतेन मूर्छी
 तावस्थानिरूपिता । अन्यामप्यवस्थां सूचयति विशेषणैः । वसंते विरहिजनहृदयदलनैकनिपुणकु
 सुमशरशरनिकरविविधकुसुमाविभोवसमयवासंती प्राघवीलता तस्याः कुसुमंतद्वश्यु कुमारेर
 वयवैरुपलक्षितं । एतेन वासंती कुसुमवत्क्षणमात्रेणावयवानां म्लानता जातेति सूचितं । स्वकालेद्

वत्वेन परमशोभायथा तस्याः भवति तथा तादृगवस्थायां अपि परमशोभा तदवयवानां स्थितेऽपि ज्ञापि
तं ॥ वासंतीपदेन तादृश्यपि बहुयथा स्यात्तथाकांतोरेभ्रमंती । एतेन प्रियामात्रानुसंधानेन भ्रमणमुक्तं ॥ नो
चेतादृश्यसौकुमारविषममार्गैरेवनेभ्रमणासंभवात् । भ्रमणे हेतुमाह । विहतेति । विहितं कृष्णस्यानु
सरणं यथा । तं लक्ष्मीकृत्य वा सरणं यथा तादृशीं । अथवा । कृष्णाय मुना तस्या अनुसरणं नृयमेव प्रियसं
गंकारयिष्यतीति द्वेषणार्थं तत्तीरतथा कृतमिति भावः । एतावत्प्रयत्नानंतरमपि प्रियाणावलंती उपे
रेच लंती प्रतिक्षणं वर्द्धमाना बाधाय स्यात्तादृशीं दृष्ट्वा अमंदं कंदर्पज्वरजनितचिंताकुलतया कृत्वा अ
तः परं दशम्येवावस्था भविष्यतीति चिंताकुलत्वेन मुच्यते संबन्धः । यतः सहचरी क्षणमपि तत्संगाभावा
सहिष्णुः । किंच । सरसरसरूपः कृष्णः तत्सहितमूत्रे यथागानद्वारा तस्मिन्नंतः प्रविष्टे जीवेन संपत्तिर्भवे
दिति । तत्र प्रथमं वसंतरोगणगीतं निरूपयति ॥ विहरतीति ॥ हे सखि हारिः सर्वदुःखहर्त्ता इह वृंदावने कुंजे वास
मोपे विहरति । किं दृशे सरसवसंतो यस्मिन् सर्वत्र वसंतघमाः प्रकटा जाता इत्यर्थः । अथवा सरसो यो वसं
तस्तस्मिन् तद्वत्प्रादुर्भावसमय इत्यर्थः । विहरतीति संबन्धः । एतेन निकट एव विहरति खेदं माकुरु । अथु
नैव मिलिष्यतीति भावः । किंच । युवतिजनेन समे नृत्यति च । अंतगूढोरसो मृत्ये अग्निनयादिना प्रकटो भवती
तितथा ॥ तत्राथ्यालंबनविभावरूपाभिः सह सरसत्रैव प्रतिष्ठित इति । अथवा युवतिजनेन सममित्युक्तेः त

मंडले नृत्यति मथुरानुकरणं करोति सयथा बुद्धरसा एव नृत्यति तथा च मपीति भावः किंच । एवं स्वत्यागना
 न्यत्र विहारादिश्रवणतत्राप्युद्दीपनविभावधुप्रकटेषु अस्या अन्यथा वत्येव भवेदिति नृत्यन्मथुरानुकरण
 कथनेन सा अजापास्यते । सयथा मथुरो मंडले स्थितो दूरादेव नृत्यति । नत्वा श्लेषादिकं करोति तथात्वं । विना दू
 रादेवाय मपीति त्वय्येव तस्य रतिरित्याश्वासनेन तथैति भावः । ताभिः सह केलिकथनं तुरसपोषार्थमेवं रसा
 भासभावाभासरसः पोष्यत इति । अतएव तदवस्था ज्ञापकं वसंतविशेषणं दत्तं । विरहिजनस्य दुरंत इति ता
 दृशस्य दुःखेन अंतोयेनेति तस्य घर्म उक्तः । पुनः को दृशवसंतेनेवा । ललितलवंगेति लवंगलतादिव्य
 लता भवति तिनत्रत्यासर्वासामग्रीदिव्या क्रीडापयोगिनी अलौकिकी स्त्रीरूपारसात्मकभावरूपाचेति ज्ञा
 पितं अतएव प्रथममेषोक्ता । तत्रापिललिता मनोहरा सर्वदोल्लसन्नवकिसलयमाद्युर्थमधुरा । तत्रापि
 लवंगं देवकुसुममित्युक्त्या लवंगपदेन कुसुममेवोच्यते इति तत्त्व निराकरणपूर्वकलतापदकथनेन स्त्रीत्व
 मवात्र विवक्षितं ॥ लताया अपिललितत्व कथनेन वयःसंघिभाव रूपत्वमेव तनचतादृश्रयः क्रमानुसा
 रेण हृस्वत्वंच द्योतितं । पुष्यघर्मयोग्यतासमये प्रौढत्वादुच्चत्वमपि संप्रवर्तितदकथनान्तथात्वमेवेति भा
 वः । एवं सतितत्रत्याः सर्वालितारस्तादृश्या एवेति तादृकरूपनाथिकाजनकरकृतकुसुमावचयलीलासौक
 र्यं सूचितं । तादृश्याः परिशीलनेन कोमलः तन्मकरंदप्रराईः मलयसमीरो यत्र । एतेन तादृश्याः परिशी

॥१३॥

लनेन समीरोपितद्वात्मक एव लोलायां वहति । ननु केवलं तादृशस्याथोभ्यत्वात् । पुङ्खिगवाचकशब्दस्तु
द्वीपकत्वेनोक्तः यथास्त्रियः पुरुषाश्च चित्रादिषु बंधादिनास्त्रिष्टादृश्या उद्दीपकाः तथा लतापरिशीलनेन स
मीरः समीरसंगेन लतायाः कपोभवति यथा तथा लतासंगेन समीरस्य रसपराद्रैनेन कोमलं मंदगामित्वं सा
कभावजनितं तदधीनत्वमित्यर्थः । किंच । लतापदेन पुष्यधर्माभावः सूच्यते । तेन तादृग्धर्माभाववत्त्वांमु
ग्धायां यथानायकं कोमलरसरीत्येव विलसति । ननु प्रौढत्वेन रसाभासहेतुत्वात् तथा समीरोपीतिकोम
लपदेन व्यंजितं । मलयपदेन दक्षिणनायकत्वं सूचितं । किंच । एवं शीतलमंदसुगंधधर्माञ्जपिनिरूपिताः पु
नः कीदृशे । मधुकरेति । मधुकरनिकेणकरं विताः कोकिलस्तथा कूजितानियस्मिन् तादृशं कुंजकु
टिरं यस्मिन् । यथारतिसमयगादपीरंभेनाधिकानां कूजितानि भवति । तथा मधुकरसंगेन तत्कूजिता
नि । अथवा पूर्वोक्तिप्रकारेण सर्वेषां भावात्मकत्वेन मधुकरत्वेपि मधुकर्येव ज्ञेयाः । कोकिलेपितथात्वमे
व ज्ञेयं । यथाप्रिययोः प्रथममिलनेन तत्सख्यो बहिर्गोयंति तथैतपिलवंगलतासमीरयोर्मिलने गायंती
तिभावः । एवं निरूपणतवापि मिलने एवमेव भविष्यतीति खेदं माकुर्वीति भावो व्यंजितः । पुनः कीदृश
उन्मदेति ॥ उन्मदो यो मदनस्तस्य यो मनोरथः अथवा उन्मदो मदनो यस्मिन्ने तादृशो यो मनोरथः संकल्प
रूपः मन एव रथो वा विरहिजनजयार्थं मुद्यतस्य तस्य मन एव रथो यथा प्रतिपक्षजयार्थं प्रयाणोत्तस्य

ल

यात्रारथोपरिभवति । तथास्यापिमनोजत्वात्तदेवरथो यस्मिन्नीदृश्विद्योयः पथिकस्तद्द्रुजन्श्चतयोः ज
 नितो विलापोऽत्र । यथा मारणार्थं शत्रोः रथं दृष्ट्वा तत्र तत्र तथा हृद्यश्चांताः संतः तैर्विलापं कुर्वन्ति तथा हृद्यम
 ध्यावमदनस्य आगते मारणप्रयाद्विलापः क्रियतेति भावः । तादृशवसंतरचनां दृष्ट्वा । कामोद्रेकेण मनोर
 थानामाविभवि । ह्यियमिलनाभावजनितार्थ्या विकलत्वा स्वस्थ्याभ्यां विलापा एव भवतीति विरहभावस्य
 सहजघर्मस्तथात्वेनोत्प्रेक्षितइति भावः । ननु दर्शनमात्रेण मारणाभावात्कथं विलापस्तत्राह । अलिकुले
 ति । पूर्वमलिकुलेन संकुलः संयुक्तः कुसुमसमुहः पश्चाद्भिराकुलाः त्याजिता बकुलरूपाः कलापायस्मि
 न्मकरदपानार्थं कुसुमेषु मृगास्तिष्ठन्ति तत्पानानंतरं पुनरत्यक्त्वा न्यत्र गच्छन्तीति मदनः कुसुमरूपं धनुज
 लिकुलमौर्व्यास इतीकृत्य बकुलरूपबाणैर्विरेहिणं मारयतीति तद्रूपतूणीर एव रिक्तीकृतइति भावः । अ
 नेन ममसंयथारसपानानंतरं त्यक्त्वा न्यत्र गच्छति तथा प्रियोपित्वा मधुना पेय्यतीति सर्वातामश्वासय
 तीत्यपि सूचितं । ननु कथमेष्यति ताभिः सह विहरतीति चेत्तत्राह । मृगमदेति । मृगमदसौरभस्य रभसा
 वेगस्तस्य वशं वदात्तदधीनत्ववञ्जी- नवदलानां मालायेषां तादृशस्ति मालायत्रतत्र सौरभदाइदने तेषां न
 वदलान्युल्लसन्ति तथेत्यर्थः । एतेन समस्तपुष्पाविभवि क स्वभाविषिवसन्तकस्तूरीदाइदने तमाल
 दलानामुल्लासस्तथा तादृश्विहारैरपि तमालरूपश्रीकृष्णस्य अमितः चरणोद्वृत्तत्वदंगसंबन्धि मृगमदसौ

रभा घ्राणस्मरणेन प्रत्यंगोलासइति सूचितं । एवं सति अन्यत्र विहारेपि चित्तं त्वय्येव तिष्ठतीति भावः । पुनः
कीदृशो युवजनेति । युवजनानां हृदयविदारणार्थं तत्कत्तरीवा मनसि जनस्वस्तेषां या रुचिस्तद्वृत्तिं शुक्रजा
लंयस्मिन् तादृशो एतेन वसंतशोभां दृष्ट्वा यथा तबहृदयं भवति तथा श्रीकृष्णस्यापि भवतीति त्वं श्रीघ्नमेवमि
लिष्यतीत्युक्तं । तत्रापि युवपदेन पूर्णकामत्वं द्योत्येत । तेनानेकतरुणी गणरमणजनितश्रेमेणापि विरत्यभावे
ज्ञाप्यते । किंच अन्योपि हेतुस्तव मिलनऽस्तीति उच्यते । मदनमहीपतीति । मदनरूपो महीपतिस्तस्य यः कन
कदंडः सर्वेषां स्वाज्ञायां स्थापिकायष्टिः तदकरणे दंडो भवतीति दंडमुक्तं । अथवा दंडः को दंडसद्गुचिर्यस्य ।
तादृशयत्केसरकुसुमंतस्य विकासो यत्र । एतेन वसंते मदनरूपतः जैत्रयात्रायां सत्यां घनुः सज्जीक
रणे दंडधारणे वा प्रियस्त्वदधीनो भविष्यतीति व्यंजितं । अथवा मदनमहीपतेः कनकदंडरूपा चापरूपा वा
रुचिर्यस्यास्तादृशी त्वमेव तस्याः केसरकुसुमवद्विकसो यस्मिन् वसंते यथा केसरकुसुमविकासेन मदनः
सर्वान् जयति तथा श्रीकृष्णः तद्विकसने वसंतं जेतुं शक्नोतीति नान्यथेति भावः । किंच त्वमपि वसंतरूपे
वतिकेसरविकासोपि त्वद्रूप एवेति तदवलोकनजनितत्वस्मरणेन सर्वं विस्मृत्य त्वामेव मिलिष्यती
ति भावः । पुनः कीदृशो । मिलितेति । मिलिताः शिलीमुखायस्मिन् तादृशं यत्पाटलपुष्पाणां पटलं तेन
कृत्यः स्मरणस्य विलासो यस्मिन् एवं युद्धार्थं मुद्यनस्य मदनस्य सज्जीकृतघनुर्दंडतूणादिसा

॥१५॥

मयी निरूपिता किंच । विगलितेति । एवं स्वयं लं सज्जीकृत्य मदेन युद्धो द्यते सति सर्वे विरहिणो विट्कायादि
करणे विगलित लज्जितजाताः । यथा व लोद्धे न विपक्षेण पराजिता इति स्ततो भ्राता विगलित लज्जित भूत्वा वि
लपंति तथा । शून्यस्य जगतो व लोकने न तरुणो यः करुण वृक्षो मदन पक्षी यः तेन कृतो हासो यस्मिन्नस्यथापू
र्वे सर्वे सगर्वे पुनस्तादृशं पराजितं तदवस्थापन्नं दृष्ट्वा जतारः सैनिका हसंति तथा यमपीति भावः । एवं लज्जा
त्यागेन विलपनेत्वा मपि हसिष्यंतीति धैर्ये स्यात्तव्यमिति व्यंजितं । किंच । त्वां विना प्रियस्यायेतादृश्ये
वावस्थावर्तत इति द्योतनार्थं वदति । पुनः कीदृशो । विरहीति । विरहिणां निकुलं नार्थं कुंतमुखा कृतियत्के
तकं तेन दंतुरिता आशायस्मिन् सर्वत्र दिह्लुकेन कानि विकसितानि कामेन यथा आयुधविशेषाः कुताः
स्थापिता भवन्ति । तथा शून्यानि तानि दृष्ट्वा भयेन विरहि हृदयं कुंतनं स्वतएव भवतीति तथोक्तमिति भावः
एतेन प्रियस्यापि तथा भवतीति ज्ञापितं । ननु मद्विरेहणप्रियस्य तथा भाव इति कथं ज्ञायत इति व संत एव
तथा भावमुत्पादयतीत्याह । माघविकेति । पुनः कीदृशो । माघविका वासंती ललातस्याः परिमलस्तेन
ललिते मनाहरे । एतेन तद्वृत्तेन त्वदंगस्मरणे तत्परिमला घ्राणेन त्वदंगसंबंधितस्मरणे च त्वन्संगमाश्रित्या
ष एवोत्पद्यत इति सूचितं । पुनः कीदृशो । नवमालिकाया कृत्वा जति सुंगधौ । नवमालिका निवारीति ।
लोकप्रसिद्धिः । एतेन तदव लोकनेऽभिनवस्मितसदृशो प्रास्मरणेन त्वद्वासनैव सर्वदा तिष्ठतीति सू

॥१५॥

॥
चितं। पुनः कीदृशे मुनिमनसामपि मोहनं करोति। यद्यपि ते निर्विषयास्तथापि तेषां मनः सविषयं भवति। अगवद्भाव रूपविकारयुक्तमित्यर्थः। माघविकानाधिकानवमालिका च तत्संगमजनितवसंतशोभां दृष्ट्वा तथा मनोरथ एव तेषामुत्पद्यत इति भावः। पुनः कीदृशे। तरुणानां विदेशस्थानां माकारणबंधो बंधुरूपे यथा बंधुः कस्यचिद्बुद्धवोपस्थितौ ततस्तस्मादाकारयति तथा। धर्मपिको किलादिकुजनमिषणतमाहूयति मदागमने विशेषणद्विश्वितौ युष्माकं वा घ्राणविष्यतीति। एवं सति त्वदभिलाषमुत्पाद्य सद्य एव प्रियत्वं समीपमाने व्यतीति भावः। किंच। प्रियोपित्वदन्यत्र यद्विहरति तत्र करणमन्ये देवापरं स्वतोषस्वमिलन एवेति कृष्णापराणि विशेषणानि ज्ञेयानि। माघवविकेति। माघविकारूपापित्वदंगान्येव तत्परिमलसंगन ललिते परममनोहरे तत्सौंदर्येणान्यासामपि मनोहरति भावः। पुनः कीदृशे नवमालिकात्वत्करसंपादितानवमाला। पूर्वत्वपुरःस्थिता सा पुनः प्रियेणैव स्वरसिधुतात्तया। अति सुगंधाः मुहुमुहुस्तस्मात्तस्माद्घ्राणेन अनिर्वचनीयभावयुक्ते। अत एव मुनिमनसामपि मुनयोत्रपक्षिणा लीलापयोगिनस्तेषां मनसामपि मोहं करोतीति तद्भावमुत्पाद्य तत्स्वरूपमेव पश्यति नान्यदिति भावः। पुनः कीदृशे तरुणं प्रतिक्षणं नवीनत्वेनोद्भासमानं अकारणं निहेतुकं यथाभवति लशा बंधुरूपे अर्थात्तवेत्यर्थः। एवं निहेतुकप्रीतिमत्त्वेन प्रियो न मिलिष्यतीति शंका न कारयेति सूचितं। पुनरपि वृंदावनस्वरूपनिरूपणे तदुत्कंठाज्ञापनेन तामाश्वासयतीत्याह। स्फुरदिति। एतादृशे वृंदावनपिने प्रियो विरहतीति शेषः। कीदृशे स्फुरतीया अतिमुक्तलता माघवीलता तस्याः परिरंभणं तेनैव मुक्तकितः पुरुकितद्रवन्तो यस्मिन्। तदुभयधर्मवत्वं तु कृतुस्वभावेन भवति यद्यपि तथापि तत्परिरंभणेनैव

११६॥

जातमितितस्यानाधिकत्वेनतस्यचनाथकत्वेनोत्प्रेक्षितं तत्रापिसाञ्जतिमुक्तलताअत्यंतंकोर
 कदशातोमुक्तापुष्पघर्मयुक्तेत्यर्थः। तादृश्याःपरिरंभणे तथात्वं युक्तमेवेतिभावः। अथवा। तादृशी
 दृष्ट्वात्परिरंभणार्थमेव तथात्वं तस्येति प्रियस्य तव परिरंभणोत्सुक्यमेवतिव्यंजितं पुनः कीदृशोपरि
 सरसमीपपरितोगतं यमुनाजलंतेन पूते पवित्रे रमणीय इत्यर्थः। एतेन जलक्रीडासामग्र्यपि निरूपिता
 किंच। पुष्पवतीत्वघर्मयुक्तलतापरिरंभणघर्मसहितनूतसंबंधावृदावनस्ययमुनाजलपावित्र्यक
 यनंयुक्तमेवेतिभावेपिव्यंजितः। अतः परंगीतमुपसंहरन् कविरनुवदति। श्रीजयदेवेति। श्रीजय
 देव भणितं तदनुवर्णनरूपमिदं उदयति उदयं प्राप्नोति। तत्र हेलुरूपविशेषणमाह। हरिचरणेति। हरि
 चरण स्मृतिरेव सारोयस्मिन् यदुदीतगीतेन तच्चरणस्मरणमेव भवति नान्यदितिभावः। पुनः कीदृ
 शं सरसं वसंतसमयस्यवनस्यचवर्णनं यत्र। एतेन संबंधिनीलीलावर्णितेति सूचितं। पुनः कीदृ
 शं अनुगतः मदनविकारो राधाप्राघवसंबंधीयत्रगतेनेतच्छ्रवणेन तद्भावोभवतीति ज्ञापिता। ए
 वं तासां गीतं श्रुत्वा तन्मिलनाया किंचित्वास्थेन श्रीराधासखीं प्रत्यनुवदति। दरविदलितेति हे
 सखिसह्यं प्रियो मिलित्वा वदयं मास्यतीत्याह। अथ गंधवाहः इह वने वसते वाचे तोदहति। कीदृशः
 सः दरविदलित इषद्विकमिताया ह्रीव ह्री तस्योश्च चतु उच्छलतयः परागस्तेन प्रकटिताः पटवा
 साः पिष्टिकाः प्रतिवाभनरूपास्तः कानुनानि। वासथन पूर्वकाननान्ये यो ह्यसितदलारुणानि अग्नि
 ज्वालरूपाणि तत्र पुनः प्रतिवासैः प्रतिवासितानि द्विधन संयुक्तानि कुर्वन् रत्नसंघुक्षणकर्त्ता भूत्वा भ
 स्मी करोतीति भावः। पुनः कीदृशः केतकि गंधबंधुः सा एव वा बंधुर्यस्येत्यनेन सा एव कवलो विरहाभिप्रज्वा

म

११६॥

लने विलंबं करोति पुनस्तेन सहाय मितिकैमुलिकन्यायेन सूचितं । कथं भूत इव प्रसरदिति । प्रसरं
 तः असमबाणाः कामबाणाः येषु ये काममार्गणे विदीर्णहृदयास्तेषां प्राणवत् प्राणद्वयेत्यर्थः । ये कामेन म
 रितास्तेषां प्राणरूपेण वायुमिति महाहेन मदीय तद्रूपोपि भवितु म्मिच्छतीति भावः । अथवा । प्रसरद्बाणप्राणव
 दिति चेत्तौ विशेषणं । प्रसरत् असमबाणो यस्मिन् तौ दृशो यः प्राणस्तद्वत्तत्कृतमित्यर्थः । हृदि प्राणं तिष्ठति
 हृत्तयत्वेन तत्रैव कामोपिवसनबाणेस्तं विदीर्णवानिति तादृशस्य गंधवाहसंबन्धे तादृश उचित एवेति त
 शोक्तं । अथवा । रुद्रेण दग्धस्थानं गत्वं प्राप्स्यस्य असमबाणस्य प्राणवदित्येतापि तथात्वमुचितं । अथवा ॥ अ
 न्यनाथिकासंबन्धि गंधं वहतीति गंधवाहः प्रिया एव तादृश प्राणयुक्तं मम चेत्तौ दृहतीति संबन्धः । ये तौ न्या
 सां कामशांतिः क्रियते । तत्कृतां मत्पीडानपश्यति । महीकेतकीपदेनान्यसंगः स्फुट एवोक्ताः । अतः प
 रमयमेव दाहको नात्र किं त्वन्यपि मरणहेतवो बहवः संतीति कथं भेतेषु वसंतवसेषु जीवनं रक्षतुं शक्यमि
 ति व्याजेनाह । उन्मीलदिति । उन्मी वासराः पश्चिकैः कथं भविष्यते तदपि कथमिति प्रश्नः । तत्र प्रथमं दिग्
 गमना संभवप्रकारं निरूपयति विशेषणेन । कथं भूताः वासराः उन्मीलन्यो मधुगंधः नूतस्येत्यर्थः । तत्र
 लुब्धाय मधुपाः लुब्धपदेन पानानंतरमपि तदृशो भेन त्यक्तुमशक्ता इति सूचितं । तैर्व्याधूताः नूतोकुराः
 मधुलोभेन मधुपां नो मुहुर्मुहुः सरभसनिः पतनतत्र भवतीति तेषां कंपनेन तद्वलोकने जाते प्राणानापी
 डा भवतीति सूचितं । तत्र पुनः क्रीडंतो ये कै किलाः तेषां काकली कलकलैरुद्दीर्णः प्रकटीकृतः विरहिणा
 कर्णज्वरो येषु अंतः कर्णद्वारा बहिः प्रकटो जात इति भावः । अंतस्थितो ज्वरः कोलाहलेनाधिको भवती
 ति लोकसिद्धं । एवमेतादृशो ज्वरप्राणस्थित्यसंभवो निरूपितः । तत्संभवस्वरूपं कथयति । ध्यानात् च घाने

नक्षणेकं प्रायः प्राणसमासभागमः तेन कृत्वा समस्तदेहं द्रिय प्राणेषु रसो ह्लासाथेषु तादृशैः सद्भिरित्यर्थः ।
यथा अत्यंत मूर्च्छायां रसदानेन प्रबोधो भवति नेन च कति दिनानितस्य स्थितिर्भवे तथा ध्यानप्रायः प्राण
समासगमरसेन दिनगमनमिति भावः । यद्वा । अत्यंत मूर्च्छायां प्राणस्तेषां न स्थिता एव परं प्राणसमासमा
गमेत प्राणैरेव पुनरवघोनेन दिनगमनं । नाचे तदभाव एवेत्युक्तं भवति । एवं पथिकानां प्राणस्थितिप्रका
रं निरूप्य स्वस्य तदभावं भावयति । अद्रीति । एते तु कामसैनिकाः स्वपरिपंथिवधोपायमेव विचारयंति ।
अयं श्रीखंडशैलानिलः मलयचलसंबंधी परमशीतलो वायुरूक्तः सपुनः प्रालयपूर्वने छयाईशाचलं
हिमाचलं मनु लक्ष्मीकृत्य सरति । तत्र हेतुः । अद्रे रुद्रसंगे वसंतो ये ऋजंगास्ते षांकवलं ग्रासस्तज्जनितकूशा
दिव । अथवा । एते मां ग्रसंतीति प्रतियक्षिणां पथिकानां दाहः कर्तुं न शक्यत इति तपश्चात्तापजनितकूशाद्वा
द्रवेत्येवार्थको वा । आदौ श्रीखंडशैलानिल एव परमशीतलत्वादाहकः तत्रापि पुनः हिमाचलसंबंधे त
त्क्षणादेव भस्म करोति । यदि मलयाचल एव तिष्ठेत्तदापि ऋजंगभक्षणेन न्यूनबलो भवेत्ततो निर्गमेन
तत्रापि हिमाचलसंबंधे क्षणमात्रेण तथा कर्त्तुं ति भावः । किंच । सोपि प्रतिदिनं कूशासहिष्णुत्वेन हिमा
चले मर्तुमेवायातीति स्वयं म्रियमाणो न्यानपि मारयतीति भावोपि व्यंजितः । किंच । ऋजंगास्तु अस्म
द्वितकारिणस्तत्र प्रतिपक्षत्वादिति तत्कृतकवलकूशनिवारणा सामर्थ्ये अस्माद्दशानेव ज्वालयति । अ
न्यच्च । किंचिदनिर्वचनीयत्वेन स्त्रिग्या निरमालानां मौलिमुकुला न्यग्रभागेद्भवानिकुप्रलातिज्वाल

व्यहर्षेद्यात्पिकानां गिरः कूहः कूहिरिति उन्मीलंति उदयं । प्राक्कवंति पिकानामपि प्रतिपक्षत्वात्तः
परं मुकूलविलोकेन विरहिमुखचंद्रस्य कूहरेवागतेति हर्षेद्यात्तथा गिरः प्रादुर्भवतीति कथं मज्जीव
नस्थितिरिति भावः । अतएव कलोत्तालादिति विशेषणं कला अव्यक्तमधुराः उत्कटाश्च पूर्वकर्णा नाकर्णिक
यंतीति अव्यक्तमधुराः पश्चात्स्फुटयंतीति तथा यद्यप्येतत्सर्वं कालस्वभावादेव भवति तथापि तादृशतद्वि
लोकेनेतदश्रवणे च विरहिणां तथैव परमकष्टाद्ग्राभवतीति तथोक्तमिति भावः । एवं परमात्मीविरुपंतीदृष्ट
प्रियमेतद्विलासाभिलाषो न्मुखं समीप एव दर्शयंती पुनः सर्वातामो हेति विरूपयति । अनेकनारीति । अ
सौ सर्वा पुनाराधिका माह । किंकुर्वती तत्राह । अनेकनारी परिरंभे संभ्रमो आदरो यस्य सः तादृशोपि सु
रन्मनोहारी यो विलासस्त्वत्संबन्धेव तादृशः तस्मिन् लालसायस्य तादृशं मुरारिं आरात्स्वयं दूरस्थिता वि
लीनासतीत्यर्थः । उपसमीप एव दर्शयंती । एतेन तत्रादरेपि लालसात्वय्येवेति तादृशो वर्ततेवानेति त्वंप
श्येत्युक्तं । अतएव समक्षपदमुक्तं । किंच । एतावत्पर्यंतं तद्विलास एव संभ्रम आसीदतः परंतवैवेति मु
रारिपदेन द्योत्यते । मुराहिसदोषात्मकः सोत्रगाढमानरूपस्त्वया कृतस्तस्यारिः दूरीकरणसमर्थ इत्यधुना
तस्मिन्निवृत्तत्वत्सहैकपरवशात्संगमाभिलाषोत्सुक एवेति भावः । अथवा । अनेकनारी परिरंभयं
भ्रमे स्फुरन्मनोहरस्त्वपरिरंभसंबन्धीयो विलासस्तस्मिन् लालसायस्य यथा त्वपरिरंभे विलासस्तथात्र

नास्तीति तथेत्यर्थः। यद्वा। सर्वावर्तते सर्वैकानास्तीति खेदेन मनोहारीत्वद्विलासः स्फुरितइतिलशोक्तमि
 तिभावः। रामकरीरागेण तदेव गायति। यतिताले॥ हरिरीहेति। हरिः सर्वदुःखहर्त्ता हरिः इह समीपाएव मुग्ध
 वधूनि कोरे मुग्धपदं सुन्दरे पिज्ञेयं। तादृग्वधूनां निकोरे समूहे बिलसति हे बिलसि निजतस्तदभिलाषवति। की
 दृशो-केलिपरेकेलिः परायस्येति स्थैव परान्तु स्वरूपमिति गौणत्वं व्यजितं। बहुसमाजेपिके लिस्तदनुरोधेन प्र
 वतितत्रापिता मुग्धवधू इति न तथारसायथात्वया सहैकांतइति सूचितं। कीदृशो हरिः। चंदनेति। अनाह्लादकेत्वे
 न तापहारकत्वेन त्वदा लिंगन स्मारकत्वेन च चंदन चर्चितत्वं। तादृशां नीलकलेवरस्य पीतवसनं यस्य वन
 मालायुक्तश्च पीतवसनधारणं तु त्वदंगप्रभास्मारकतया। वनमालाधारणमुपयपाश्चै त्वद्गुतावलंबनसा
 दृश्येनेत्यंतरत्वेन न त्वदात्मको भूत्वा तत्र रमतइति ज्ञापितं। पुनः कीदृशाः केलीति। रतिसमयो वण्य
 ने। केली रतिसमये चलती मणिमये कुंडले ये ताभ्यां मंडितंगंडयुगंतत्र स्मितेन मंदहासेन शालीशोभत
 इत्यर्थः। स्मितपदेन तासां मोहमुत्पाद्यता तवैव मथोरथयूक्तिं करोति तिति ज्ञापितं। अथवा। मंदहासकथने
 न तादृशरसयोषाभावः सूच्यते। सरस्ये सति हासो कर्षस्तस्य मंदत्वे तदभावद्भ्रस स्यापिन तथो कर्षइति भा
 वः। एवं नायककेलिप्रकारमुक्त्वा नायिकानामाह। पीनेति। अत्र क्रियायामन्वित्युपसर्गात् प्रभवतापि गानं
 कृतमिति ज्ञायते। ततस्तद्गानमाधुर्यं जनित संतोषेण परमप्रेमोद्रेकात्काचितीनप्रयोधरभारभरेण प्रेमोद्रे

कादेवपी न त्वं रसोद्गमेन पयोधर त्वं तादृश योभरिभरेणभाराधिक्येन हरिं परिभ्यसरागं प्रियेण यो रागो गी
तस्तत्सहितं यथा स्यात्तथा अनुगायति स्वयमपि तमेव रागं तथैव गीतवतीति भावः। सरागपरिभ्येति वा। की
दृशं हरिं। उदंचितः पंचमस्वरस्य रागो रंजकतायेनेति कौ किल वन्माधुर्यं सूचितं। पंचमस्वरो मध्यमनाभावा।
अत्रानुगानेन नायिकायगौणत्वं व्यंजितं। मध्यमस्वरो द्रोहेण प्रियस्यापितस्यां रागस्य मध्यमत्वं ज्ञापितं। एवं
सति मुख्यत्वं रागाधिक्यं च प्रियस्य त्वर्थे वेति भावः। अन्यस्यावस्थां दर्शयति। कापीति। विलासेन हावभावरूपे
ण विलोले विलोचने तयोः खेलनं स्वच्छं विहोरकटाक्षपातादिरूपं प्रियासंबन्धितेन जनितो मनोजायस्य ता
दृशं। मधुसूदनसरोजं ध्यायति। तत्र हेतुः। अधिकं मुग्धवधूरिति। यतस्तादृशमुखसौंदर्यमाधुर्यविलोकनेन
तत्रैव मोहिता तादात्म्यं प्राप्सति ध्यानावस्थैव जातेति भावः। एवं सति युद्धार्थं मुमुक्षुतस्य मनोजस्य जये महाशू
त्वज्ञापकमधुसूदनपदेन रतिरणोन्मुखत्वं सूचात्तइति तादृशस्य युद्धार्थं त्वर्थे वाभिलाषइति व्यंजितं। पुनरपरां
दर्शयति। कापीति। पूर्वैकां ध्यानसक्तां कीक्ष्य प्रियमपिरतिरणोन्मुखत्वेन राधामुखचंद्रसुधाध्यानपरं ज्ञा
त्वाश्रुतिमूले किमपि यत्किंचिदित्यर्थः। अथवा। किं राधां चिंतयसीति लपितुं तत्र मिलितामंत्रयितुमिव सं
लगाकपोलतले चुचुब। चारुयथा स्यात्तस्यानमःस्वस्मिन्ना कृष्टं प्रवेतथा चुंचुब। यतोदचितं स्वस्याप्यभि
लाषितं प्रियं। कीदृशाश्रुतिमूलेः पुलकेरनुकूलैः एतेन त्वन्नामश्रवणराधैवागतेति पुलकेन तु तच्चुबनेन
तिसूचितं। अनुकूलपदेन तन्नायकधर्मवत्त्वया सहैव त्वर्थे वाभिलाषः प्रियस्येति प्रावोपिकटाक्षितः।

॥१६॥

पुनरितरादर्शयति। के लिकलेति। के लिकलानां कुतुकेन काचित्त्रगत्वा अन्यः के लयः जलक्रीडादयो वा क
 तव्या इति अमुं यमुना जलक्रीडा र्थं निमित्तिते र्थे सत्यमी। तत्र गमनार्थं करणदुकुले विशेषणचकर्ष। की दृशं-मुं
 जुलौ। यो वं जुलकुंजः अशोक रुता कुजः तद्गतं तत्र स्थितमित्यर्थः। अत्र दुकूलकर्षणमुच्यते तत्तुल्यदंगसाह
 र्थेन कटिबद्ध मिति प्रियरत्नयैव बद्ध इति सूचितं। अतएव कर्षणे विज्ञापयुक्तः तदनागमने बलादपि कर्षतीति
 भावः। किंच। अशोककुंजगतत्वेन त्वद्विरहजनितशाकोपि सूचितः। अतः परमभयचरित्रं वर्णयति। करतले
 ति। करतलतोलैस्तरलाया बलया बलिस्तलत्वाश्च कृणितत्वं व्यंजितं। तथा कलितः कलस्वनो यस्य ती दृशो वं
 शो यस्मिन् वंशीरवोपित कृणानानुसारेणैव भवतीति कलितत्वमुक्तं। तादृशे रासरसे रससमूह रसे हरिणा स
 हृत्य परायुवतिः सर्वदुःखहरणार्थं अभिनयात्मकं नृत्यं कुर्वता तादृशेन सहृत्य परायथासकरोति तथा सापि
 त्ति तादृशी प्रशंसा। एतेन नृत्यस्यैव प्रशंसा कृतानरते रितित्वस्यैव रतिरिति व्यंजितं। अतः परमदक्षिण
 नायकचातुर्यं निरूपयति। श्लिष्यतीति। कामप्येकां रमयत्रैव पार्श्वस्थां कामपि श्लिष्यति कामपि च्छुं बति। र
 मयतीति पेदन सा स्वयमेव रतिं कुरुते न तु प्रिय इति सूच्यते। स्मितेन चारु मनोहरं यथा भवति तथा परां दूर
 स्थां पश्यति। सात्वेता गाढलिंगनादि संबद्धाः प्रियवशी भूता दृष्ट्वा परिहासकौतुकेन दूरे गत्वा स्थिता। तदा ता ॥१६॥
 दृशी हसंती दृष्ट्वा यमपि स्मितचारु पश्यतीति भावः पुनरपरां समीपस्था मनुष्याद् दूरे ति रतिं कुर्वन्नेव
 पश्चाद्गगेन तां गृहीतुं यत्नत इत्यर्थः। एवं दक्षिणनायकत्वं पूर्णकामत्वं द्योतितं। सापि वामा कुटिलात्क

लां दृष्ट्वा एतास्तत्त्वद्वयोपतिताः मद्रूहणं कथं करिष्यसीति कौतुकेन स्वकलाप्रपि प्रदर्शतीति भावः। एतेन कु
त्रापि पूर्णससोदयो नास्तीति त्वद्रतिमेवाभिलषत इति व्यंजितं। अतः परंगीतमुपसंहरति। श्रीजयदेवेति।
श्रीजयदेवकवेः सकाशात्प्रकटं इदं गीतं अद्भुतं केशवकेलिरहस्यं यत्र तद्रूपं वा। केलिजनितश्लथितकेशसौ
दर्यवत्वं केशवपदेन सूचितं। वृंदावनविपिनैरुल्लितं मनाहरं यशस्थं निर्मलं करणसमर्थं तादृशं श्रीहृणां कवे
रेववाशुभ्रानिवितनोतु। एवं गीतेन तां समाश्वास्य प्रियस्य रसरूपत्वं निरूपयति। विशेषमिति हेसखि किं व
क्तव्यं रसशिरोमणेरसज्ञतायां शृंगाररसावमघावुदीपनविभावकाले मुग्धः परमसौंदर्यातिशययुक्तः मूर्तिभा
न्यकटः क्रीडति तत्र हेतुः हीरिति। अत्रायं भावः रसस्तयत्र गच्छति तत्र रसत्वं संपादयति। तेन तद्भावोदयज
नितविप्रयोगजतापात्मकदुःखं तदंतःस्थितो। मृत्वा स्वयमेवोत्पादयतीति तन्नवारणार्थं विहिमूर्तिमान्प्रकटः
क्रीडां करोतीत्यर्थः। दुःखहरणप्रकारमाह। विश्वेषां स्वालंबनविभावरूपाणामनुरंजनेन अन्यथाऽलंबनत्वा
संभवात् आनंदस्वस्थितिजनयन् तत्र रसाविभावं कुर्वन् पश्चादिं दीवरश्रेणीश्यामलकोमलैरंगैः नीलक
मलश्रेणीयथाघनीभूता तथाश्यामैः कोमलैश्च। अथवा। इंदीवरसदृशाः प्रियापांगाः तत्रापि श्रेणीपदेन
विविधभावसंबलितपरमशोभावत्वं सूचितं। तथा तद्व्यानेन वाश्यामलैः केरमलैः सात्विकादिभावैराद्भिस्तै
स्तादृशैरैरंगैरनंगैश्च मुपनयन्बद्धेयन्। अतएव स्वच्छंदव्रजसुंदरीभिः प्रत्यंगमालिङ्गितः। यैरंगैरीशोभा

वः प्रकटितस्ते स्तत्तद्गेषु आलिगनादयः क्रियंतद् इति भावः । अथवा । तादृशैरंगैरनंगाश्रयकं अनंगस्यो
 श्रयवरूपं तादृशं भावं प्रकटयति । येनांगाभावकारिणी आतिरैवोत्पद्यते । असेचनकाभावादित्यर्थः । किं
 च । अंगैरंगभो श्रयवमिति विरोधासः । एवं सर्वात्मनारसोद्दोघात्सुग्धः परमसुंदरः अथवा रसाधारत्वात्
 विना सुग्धः इति भावः । अतएव सर्वशुद्धा मूर्तिमत्त्वाभावज्ञापनाय इवेत्युक्तं । एतेन त्वत्संगेनैव सर्वथा
 पूर्णरसात्मकमूर्तिमत्त्वमिति सूचितं । अतः परमेवं क्रीडासक्तेयुवतिजनसमाजे तासां विशिष्टरसपोषा
 श्च विप्रलम्भयिनानरसपोष इति ग्रथमं मानश्चेत्तदा संभवेदिति तमेवोत्पादयंती कुं जांतेरेण काचन पठितवती
 त्याहः रासो ह्लासभरेणेति । रासो ह्लासभरणे विप्रमं हावभावादिरूपं विप्रतीति तादृशीनां कामधुवांशुष्माकं तादृ
 शाविलासभरेणः कुटिलाभवत्येवेति तथोक्तं । मानसूचकं वा वा मभ्रपदं । अथ्यणे ससमीपे निप्रैरंगांबुरः परि
 रभ्यपुनः त्वद्धदनं साधुसुंदरं सुधाभयमित्यमृतमिवोद्गिरतीति व्याहृत्य गीतस्य प्रियकृतस्य स्तुतिः मुहुर्मुहुः
 प्रदासनंतस्य व्याजाद्राघया उक्तं चुंबित इति सर्वावचनश्रवणमात्रेण सत्यं वदति हास्येन वेत्यविचारैव ता
 सां मानोभनसिजात अतएव स्मितमनो हारीति विशेषणं । सर्वाचातुर्यं छलं च दृष्ट्वा स्मितं जातं तेन मनो ह
 रीपरमसुंदरः । अथवा । स्मितं मंदहासः तेन मनसो हर्ता । सख्यत्यागान्मनसो न्यथाभावे मानो जात इति भा
 वः । तादृशो हरिः वः पातु । अतः परं विप्रलम्भे जाते युष्मत्प्राणरक्षणं करोत्विति भावः । ननु सर्वसमसं साक

यमेवंकरोतितत्राह। प्रेमेतिविषेषणं प्रेम्णा। आर्द्रया। अनुसंधानरहितयेत्यर्थः। अथवा। यदैवंचुवितस्त
 दातस्याएवमनसोहारीतियोज्यं। एवंतासांविप्रलंभप्रस्तावनाकृता॥
 इतिश्रीपंचनदान्वयवर्षादामकविदामोदरभट्टसूनुगोपालभट्टविरचितायांश्रीगीतगोविंदटीकायांगूढा
 र्थदीपिकायांसामोददामोदरोनामप्रथमसर्गः॥ ॥१॥ ॥श्रीकृष्णायनमः॥ अत्रराधायाःपूर्वरचि
 तमाननिवृत्तासंबंधाभावजनितपरमार्त्यवलोकनेनमुद्दिस्तत्परवशोपिजानइतिसामोददामोदरत्वंसर्ग
 स्योक्तं। एवंसखीवचनश्रवणानंतरमपिमांविहायाः। न्यत्रविहरत्येवेतीष्यविशान्तरदुष्टुमशक्ताततोनिर्गम्य
 कुंजांतरेसखीमोहतिनिरूपयति। विहरतीति। हरो। अन्याभिः सहवनेविहरतिसतिकीदृशोसाधारणःप्रणयो
 यस्य। मद्दिषयिकइत्यर्थः। अन्यथान्यत्रकथंविहरेत्। अथवा। असाधारणप्रणयेअन्यत्रेत्यर्थः। अतोविग
 लितनिजोत्कर्षात्पुनःइष्ट्यायावशेनतद्दर्शनमसहमानान्यत्रगताकृविदपिलताकुंजेलीनाअंतनिर्गूढासक्ति
 घमोविहिःप्रकटोभवतीतितद्रोपनासामर्थ्येनतथेत्यर्थः। अपिपुनर्दीनादेन्यंप्रात्यासतीरहःएकांतसखी
 मुवाचउक्तवती। कीदृशोक्तुंजे। गुंजदिति। गुंजन्मधुव्रतमंडलीभिर्मुखरःशिरिवरःअग्रभागोयस्यतादृ
 शे। मधुव्रतपदेनतेषामधुयत्रदृश्येतत्रगत्वापातन्यमितिव्रतंसूचितंतथापिप्रणयस्तुपद्मिन्यामेवय
 तःप्रतिदिनंतत्रबहोभवतीतादृशोमुखरःशिरिवरःअग्रभागोयस्येतथेतदार्तिदृष्टानुचितंकरोतीतिभि
 थःकथयतीतिसूच्यते। अथवा। आर्तिदृष्टानुचितंभवतीतिदुःखेनतथेतिभावः। गुंजरीरागेणगीय

ते। प्रतिमठ तोले। सर्वां प्रतिवदति हे सखित्वं यद्वदसित तथैव परंतु मध्यति करकेण विहार करणे मम रेवे
 जायते तथापि सन विस्मृतो भवतीति सहेतुकं वर्णयति। रासे हरी मिह विहित विलास मिति। मम मनो हरिं सर्वा
 सां मम वादुःखहर्तारं स्मरति कीदृशं रासे रसानां समूहे विहितः विलासो येन तादृशं पुनः कीदृशं कृतः परिहा
 सो येन ताभिः सहेत्यर्थः अथवा मया सहेव तथेति खेदे हेतुः ताभिः सह विलासः त्यागेन मया सह परिहास इति
 किंच। तत्र विलास प्रेरण हास करणे मायामपि दृष्ट्वा स्मितं करोतीति मनः सौभकत्वादाश्वासकत्वाच्च स्मरणे पि हे
 लुरुक्तः पुनः कीदृशं। संचरदिति। संचरंतीया उधर सुघातया मुघरो ध्वनिः तेन मुखरितः मोहनश्च वंशो यस्य मु
 खरिपदेन रागतानमूर्च्छनादिभेदाः ज्ञापिताः। एतेन नादस्या मोहकत्वं निरूपितं पुनः कीदृशं। तादृशं वादनेन त
 तदभिनयकरणे चलिता निदृगंचलानि भवतीति कटाक्षभेदान्नृत्ये उक्ताः चंचलो मौलिरिति शिरोभेदाः कपो
 लयोर्विलोलः अवतंसः कर्णभूषणं यस्येति तादृशाभिनयजनितपरमसौंदर्येण स्वरूपस्य मोहकत्वं निरूपि
 तं तादृशस्य विस्मरणमशक्यमिति स्मरतित्युक्तमिति भावः। पुनः कीदृशं। चंद्रकेति। चंद्रकैः चारुयन्मयूर
 शिखंडकं पिच्छं तस्य यन्मंडलं नृत्ये प्रसारणेन तथा भवति तादृशेन बलयिताः बलयाकारेण अद्रोवद्वाकै
 शायस्येति तत्र दृष्टान्तरूपं विशेषणमाह। प्रचुरेति। प्रचुरं यथा स्यात्तथा पुरंदर धनुषा अनुरंजिताः मेदुरा
 मुदिता मेघास्तद्वत्तदोभनो वंशो यस्येति एतेन कामस्य यात्रोद्यमे वंशः प्रस्थानदका ध्वनिरिव दगंचलानि

वाणाद्बचंद्रकेः पुरंधरघनुः शोभाघनुरेव प्रकटितमिति कथं धैर्यं तिष्ठेदिति व्यंजितं एवं स्वस्य दुःस्थाभव
स्थानिरूप्यप्रियस्य लुब्धत्वं निरूपयत्यग्निमविशेषेण गोपेति । गोपकदंबनितंबवतीनां भुवचुंबनेन लंभित
प्रापितः लोभेयनपूर्वमुदार एव स्थितः अद्युनैव लुब्धो जात इति तदुदितः साहियोयदनंतर इति न्यायेन सलो
भस्त एव प्रायः प्रायस्तेः प्रापितः अन्यस्मै तदेयमिति । तावता किं जातमिति चेत्तत्राह । बंधुजीवेति । बंधुजीवकु
सुमवन्मधुरः अघरपल्लवोयस्य तादृशशोभया सा एव मोहकस्तत्र पुनरुद्धसितास्मितशोभायस्येति सुतरां मो
हकः । अत एव बंधुवज्जीववन्मधुरः अघरपल्लवोयस्येति पुनरावृत्त्यर्थसंबंधो ज्ञेयः एतेन मम बंधुरूपः धार
कः पोषकत्वेत्यर्थः अत एव जीवरूपश्च सा एवेति प्रियस्य लुब्धत्वात्तद्वा नासंभवाज्जीवनाभाव एवेति ज्ञा
पितं । किंच । एवं ज्ञात्वापि रसं न ददाति प्रत्युत्तहसती । लुब्धसितस्मितशोभामिलुक्तं । अत एव मनः शो
भः अथापि मां वीक्ष्यस्मितं करोति त्याप्यायनमपि भवतीति जीवनसंभवः एतेन जीवनमरणान्यथाभावरू
पावस्थानिरूपिता । अन्यामपि दुःप्राप्यतामाह । विपुलेति । विपुलाः पुलकाः यत्र तादृशेन भुजपल्लवेन व
ह्नयितं मंडलीकृतं बलुवयुवतिसहस्रं येन अथवा विपुलपुलकः भुजपल्लवोयस्येतादृशं बलयितं यु
वतिसहस्रं येन एतेन पंजरपतितचन्निर्गंतुमशक्यमिति मिलनासंभवा निरूपितः । अन्यच्चा कदाचिदं
घकरादिषु जागमिष्यति तदपि नास्तीत्याह । करचरणो सीति । तत्र काशेन तत्समक्षं तदपि न कर्तुं

शक्य

मिल्यर्थः अतः परं रतिसमरसा मपि कं वणयति । पुनः कीदृशं । जलदेति । जलदपटलचलस्य स्थाना
चलितो यद्दुस्तस्य चि निंदकस्तद्विभ्राजमाणश्चंदनतिलको यत्र तादृशं ललाटं यस्य । एतेन रतिकल
हरभ्रसशिथिलालकनिकरांतर्वर्तित्वेन स्वस्थानात्तस्य व्युत्तिर्निरूपिता । पुनः कीदृशं । पीनपयोधरेति । पी
नपयोधरयोः परिसरजाभोगः तस्य मर्दने निर्देयं हृदयं कपाटं यस्य । अत्र हृदयस्य कपाटत्वकथनेन तस्य
पुनर्मर्दने निर्देयत्व निरूपणात्पयोधरयोरतिकठिनत्वं ध्वन्यते । किंच । मर्दने निर्देयत्वकथनेन तस्य जयोपि
सूचितः एवं सति यथा महासमरसमये वरणद्वारकपाटेन सपत्नसंप्रेरितमतगजकुंभसंमदे भवति तथा
शोभत इति भावः । किंच । निर्देयत्वेन संमर्दे कुंभस्थलचिह्नान्यपि हृदये संभाव्यत इति महासामर्थ्यं द्योतितं
एवं निरूपण स्वस्य तदुत्कंठाज्ञापिता । पुनर्वधसंयुक्तं वणयति । मणिमयेति । मणिमये ये मकराका
रवन्मनोहरे कुंडले ताभ्यां मंडितः गंडो यस्येति मकरध्वजशास्त्रोद्दीपितरसविविष्टकांतिसुक्त
त्वं सूचितं तेन रतिसमयोद्भूतचंचल्यमपि व्यंजितं भवति । अतएवोदारं उद्भूतत्वेन रसदातारंगुत्पाएव
रसोरसत्वमापद्यत इति पीतवसनं यस्येति रसाच्छादकत्वेनोद्भोक्त्वाभिरूपितं । पुनः कीदृशं । अगतस्त
दवलोकनार्थमागतः मुनिमनुजसुरासुराणां वरः परिवारो यस्य । पीतवसनस्य माथारूपत्वात्तत्कृतमोहैर्न
वंधादिचित्ररूपाद्रवतदुद्भोघे कत्वेन स्थिता इति भावः । यद्वा । पूर्वर्द्धनाय करतिरुक्ता उत्तरार्द्धेन नायिका

112211

रतिरुच्यते। तथा हि कीदृशं पीतवसनं यस्येति तादृशं सभयेवसनस्याभावात्द्रूपानाथिकैवोक्तात्
स्यचाच्छादकत्वेन विपरीतत्वं व्यंजितं। पुनः कीदृशं। अनुगतेति। अनुपम्याद्गताः अनुसृतावामुनयः
मराळादिपिष्टिरूपत्वेन नूपुरहंसकादयः मनुजाः कटिरूपशृंगोलस्थ किंकिणीशमादयः सुराशुजस्ता
असुराः जानुरूपाः तेषां वरपरिवारपादतलं तद्रूपान्यपि यस्य एवं सति पुरकृणितं मराळादिकूजनपिवोद्ध
घकं भवतीति मुनिस्तनवमिव। किंकिणीशद्वेषूलोकस्थ किन्नरीगनमिव सुराशुजबंधोपयोगिनः आसुराजा
नुबंधोपयुक्ताः। यद्वा। अनुगताः मुनिरूपानिर्गुणभावापन्नाः सकलरसकलाभिज्ञा मनुजरूपाराजस
भावयुक्ताः सुररूपाः सात्विकभावस्य भावाजसुररूपारतामस्तत्सहितावराः परिवाररूपाः सर्वोयस्येति प
रितस्तत्कौतुकमवलोकयंतीति भावः। एवं निरूपणेन खोत्कंठाज्ञापिता। अन्यथा पुनः कीदृशं। विशदेति वि
शद्वोरसालकोयः कदंबस्तस्य तले मिलितं कयाचिद्विषयया संयुक्तं। पुनः कीदृशं। तस्य कलिकलुषमयं र
तिकलहेकलुषरूपं यद्वयंत तत्रामयं तंदूरी कुर्वतं तामपि शौर्ययुक्तां कर्तुं तमित्यर्थः। एतेन प्रथमसंग
मो निरूपितः। तस्मिन्समये एव तरंगवत्कल्लोवदुच्छलदनंगो यत्रैतादृश्यादृशातिर्यक्तरलकराभाव
लोकेनेन एव तद्रथमपि दूरीकर्तव्यमिति सूचयंतमिव मामपि मनसारमयंतं। तादृश्यानेन तत्त
त्प्रकारेण मनसि भावनायां रमणं कारयंतमिति भावः। एवं गीतेन ध्यानावस्थयेवक्षणं तूष्णीं स्थिता

स.

॥२३॥

तदागीतमुपसंहरति । श्रीजयेदेवेति । श्रीजयेदेवभणितं इदं अतिसुंदरं मनोहरं आकर्षयतां मनस
स्तदाकाक्षासंपादकं । माक्षादनुभवकन्दृणां परममोहनं वशीकरणसमर्थं । मधुदेयः तामसः सोत्रनयचाहु
वचनादिभिस्तद्रीकरणसमर्थः । तादृशस्य रूपं यस्मिन् इदं तु लीलासामथिकमुक्तं । संप्रति ईदानीं हरिचरण
स्मरणं प्रतिपुण्यवतां प्राग्यवतां अनुरूपं योग्यं । एतद्गुणवर्णनतद्दोषोदयेन निरंतरं तदभिलाषो न्यतो तस्म
रणे भवेदिति भावः । अतः परं ध्यानावस्थानिवृत्तेषु पुनः पूर्वभावानुसंधानात्सा सर्वा प्रतिबदति । गणयती
ति हेसर्वाकृष्णो मां विनापीयुवतिषु विहारिणि विहारं कुर्वतितत्र हेतुः चलकृष्ण इति । चलंति प्रतिक्षणं व
र्द्धमाना कृष्णाय स्वयद्यप्येवं जानामि जयं सरलं पटस्तथापि मे मनो गुणग्रामे वगणयति । अमादपि आभंको
द्यंने हेतुकर्तुं विरहव्यप्याया असहिष्णुत्वान्नेच्छतीत्यर्थः । किंच । परिषं व हति दोषं दूरता एव विमुंचति । तादृशरस
लंपटो पितरुणि विहारासक्तोपि न बोदनायिका कौतुपराक्रांतोपि दृष्ट्वा मामेवारमयदिति पूर्वग्रहितदोषत्या
गुक्तः । अन्यच्च । यद्यपि मनसिसंगमे जातस्तथापि मे मनः कामं बहिः संगमरूपमभिलाषं करोतीत्येवे
ती किं करोमि कथं तद् विष्यतीत्यशक्योयमभिलाष इति भावः । एकं कथं करोति तिलत्राह । वामभिति । कुटि
लं दुष्टमित्यर्थः । लाभानंतरमपि लृप्यभावात् । एवमुक्त्वा न्यस्यानवसंगमचरित्रावलोकेन नान्तस्तदभिला
षजानिततादात्म्ये तादृशपानुभवत्तदनंतरं बहिस्तदीस्मितपूर्त्यभावजनितार्थस्थानुमशक्तालत्पूर्वा
नुभूतानुवादरूपं गानेन सर्वां प्रती प्रार्थयते । मालवरागे एकताले । सखि हे के शिभथन मुदारमिति । हे सखि

॥२३॥

यः पूर्वमन्यया सहरममाणस्तथैवरीत्यामामपिमनसिरमया मासतंबीहःसंगभेनेदानीरमयकीदृशं।
केशिमथनमिति। केशानगृहीत्वा मथनं सुरतकरणं यस्य। उदारं उद्भूतं रतिकर्तारं। किदृश्या मयामदनमनो
रथैर्भावितायां प्राप्तिप्राप्त्यापिसविकारं यथास्यत्तथा। भावनामात्रमेव न। किंतु साक्षात्सुभोग
विकारप्रकारसहितं। एतेनातः परंबीहःसंगं विना नस्थातुं शक्यतइतिसूचितं। इदानीं यदन्यत्रावलोकने
नुश्रुतं तदेव पुनरंतर्भावनायामनुभूतं तच्च पुनर्बीहःसंगममिलितं प्रकारसहितं यान्त्रिकं जगृहंतत्र
गतया प्राप्तया ज्ञानयेत्यर्थः। भावनायां भूतयामया। कथं भूतं प्रियं। निशिरहसिनि लीयगुप्तो भुत्वाव
सेतं। पूर्वमेव सतत्रगुप्तः द्वाचकितं यथाभवति तथा विलोकिताः सकलादिशः यथा तादृशी पूर्वव्यजे
नसखी भिरेवानीते तीतस्मिहितेव स्थिता तत्र प्रवेशमात्रेण ताः बहिरेव विलिनाइति परितो विलोकनां ता
सां पुनरदर्शने सप्रयच कित्ता जाता किं भवितेति। तदा प्रियोरतिरभसवशेन हसतप्रकटो जातइति रति
रभसेन हंसतमित्युक्तं। एवमन्यावस्थावलोकितार्थेव तद्भावनायां मंतर्मथानुभूतं अतः परंबीहरेथे
वं मया सहरमयेति प्राप्यतिइति भावः। अग्रयथा यथा प्रथमसंगमे प्रकाराभवंतितथा तथोच्यते
प्रथमसमागमेति। तस्वभावात्तथाभूतया तदापदूनिलजात्याजने समर्था निया निबाहुशतानितैरनु
कुलं ममतथा विधावजातइति भावः। तदनंतरं महु अतिकोमलश्रवणे सुखकारकं मधुरं अत्यंतरसाखा

दकं स्मितं भाषितं च यस्यास्तादृशं स्मितपूर्वकं भाषितावातादृश्याततः को दृशं प्रियं शिथिलं कृतं जघ
 नदुकूलं येन। विविधवाद्भक्तिभिर्यो हित्वा तथा कृतमिति भावः। पुनः किं कृतमित्याह। किं शलयेति। कि
 शलयश्च यने प्रियेणैव निवेशिताननु स्वयं निविष्टानवसंगमस्वभावात् ततश्चिरं बहुसमयं ममैवोर
 सिशयानं। तदा तादृशं परमसौंदर्यमाधुर्यावलोकनेन सर्वविस्मृत्य कृतं परिभ्रमणं चंबनं ययाता इत्या
 एवंकरणे सोपि मां पीरण्या घरपानं कतवानिति कृता घरयानमित्युक्तं। तदा पुनः सात्विकभावविकाराजा
 ता इति निरूपयति। अलसेति। अलसेति मीलिते लोचने यस्याः। तद्यैवावस्थाभवति तीतथोक्तं। सोपि
 पुलकाचलीभ्रिल्लितौ कपोलौ यस्य तादृशः। अग्रे स्वेदकपादयो जाता इति मज्जलेन सितं कलेवरं यस्या
 तादृश्या रससमुद्रमग्नयेवेति भावः। प्रियस्तु वरो यो मदनमदस्तस्मादति लोलज्ज्यातुरः तादृशं वरपदे
 ननूतनत्वं व्यज्यतेनेन प्रथमभिलेने अतिलोकं घैरिहितं मित्यर्थः उपमदादि विचारहितमिति भावः।
 एतदंतरावस्थां निरूपयति। को किलेति। को किल कलखवकुं जितं मणितरूपं यस्यास्तादृशी जातात
 दा पुनरेवं कृतने सत्येव तितः मनसिततंत्रविचारोयेन। यथा युद्धसमये बादित्रबीशणं शौर्याद्दोघेश
 च्चुसेना प्रवेदो विचारो न जीयते तथा रथापीतस्परतयेन जातः। मनसि जेननु विचार एव स्थितं अहं स्व
 लत्रक्रमेण जेष्यामिति। अनेननु जित एव सः तत्र मविचारो न कृत इति भावः। यद्वा। जितः मनसि लस्य

तत्र विचारो मन्मारणरूपमंत्र विचारो येन । अंतरनुभवेन तादृशात्तितेति भावः । यद्वा । जितः अर्था
न्मयैव मनसित तत्र विचारो यस्य । पूर्वं प्रथमसंगतं प्रयं स्थितं कथं भविष्यति किं वा भविष्यति ती त
भिवति मिति मियापि जित एव स इति भावः । तदा से मुखत्वेन युद्धकरणे तये पुष्यवृष्टि रिव जोतेति
श्लथ कुसुमावलि कुंतले ल्युक्तं । अथवा । कुसुमानिकामबाणस्तेषां श्लथत्वकथनेन व्यर्थत्वं सुचितं कामविचा
रस्य जितत्वात् । कीदृशं प्रियं न रिव कितः जय प्रवृत्ति रिव च तस्तन आरोयेत । युद्धे यथा क्षतादयो भवति तथा न
खां कामम जाताः ततनु स्वप्रवृत्ति रिव लिखितेति भावः । ततः चरणरपिता मणि नू पुरायथा तादृश्या यथा ज
घानंतरं आने देन नृत्यं भवति तथा कृतमित्यर्थः । तच्छ्रवजनिता नै देन परिपुरितः सुरतचितानो येन तादृशां
येये बंधादि प्रकारेते सर्वे प्रकटिकृता यथाना य्रे तथेति भावः । तदा तद्गुण मुखरा कृणित युक्तपुनः विश्रखला
च भेखला यस्यास्तादृश्या अंतरायत्वेन स्थपि दूरिकृते नो विश्रखले ल्युक्तं । ततो गाढोपमर्दन पूर्वकत्वेन कचग्र
हसंहितं चुंबनदानं यस्य तादृशं । ततः पुनः रत्नांतसप्रथसमीपरतिसुखसप्रथजनिता योरसरतेनाकुला
जाता तदानंदमग्रेत्यर्थः । तादृश्या तदा प्रियस्यापि तद्रससप्रत्वेन दर सुकलितेन यनसरोजे यस्य तादृशं त
थेवावस्था भवतीति तथोक्तं । ततो निःसहा गाढोपमर्दयसहिष्णुतयानिपतितारसाधिना सतियता न
नु कता यस्यास्तादृश्या प्रियोपरिरसभरवेशेन गाढोपमर्दनकरण मत्तगत इव बीहर्तीति मधुसूदनपद

मुक्तं मधुना भेदेन स्तदयंतीति तादृशं। पुनः कीदृशं। उदितमने जंरतांते जात इति भावः। उदितपदेन रतांते
 पिकामोदया एव न तु विरतिरिति सूचितं। एवमुभयमथासंहेत्याख्ययथांतरानुभूतं तथा बहिरपिरमयेति तत्र
 कारपूर्वकं गीतेन तादास्ये सर्वविस्मृतिजातेति निरूपितं गानमुपसंहरति। श्रीजयदेवेति। उक्कठिताया गोप
 वधूतया कथितं राधिकयेति पाठे स्फुटमेव तथा कथितं तदेवं श्रीजयदेवभणितं सलिलं यथाभवति तथा
 सुखं विनतोतु श्रवणेनांतली लारसानुभवात्मकं सुखमनुभावत्विति भावः। कीदृशं। अतिशयेन मधुरि
 पुनिधुवनमेव शीलं यस्य तदेकपलत्वात् श्रवणतद्भावोत्पद्यत इति भावः। मधुरिपुपदेन कालादिकृ
 तप्रतिबंधनिवृत्तिरपि सूचिता। ततः पुनः स्वरूपे स्थितौ पूर्वानुभूतस्यानुकूलघर्मसहितमितरनववधू
 संगमजनितरतिके लिस्रमजलादिशोभमाणं च प्रियंवर्णयति। हस्तस्त्रस्तिति। हे सखि व्रजसुंदरी गणेन
 वृततमपिशो विंद पश्यामि यद्यपि सर्वाभिर्वेष्टितः तथापि गोविंदं गवांनेत्रेण विंदति मां प्राप्नोति मिलित्य
 र्थः तादृशपस्याभिः अतएव हृष्याभिचकारात् स्विद्यामि च अलाभः स्वेदे हेतुरिति तथोक्तं पूर्वनेत्रेण व
 मिलतीत्युक्तमिदानीमन्यामप्यवस्थां वर्णयति कथं भूतं मामुद्धीक्ष्यतासांमं उलेपि मदेव लोकनेन हस्ता
 त्स्त्रस्तो बिलासस्य वंशः तासां बिलासे वा वंशो यस्य तादृशबिलासे ममाव लोकेन सर्वविस्मरणात्सोपि स्वील
 त इति भावः। कीदृशं। अदृशुः वक्रायाश्च वल्ली तद्वत्सो वल्लव्यस्तासां वृंदंतस्योत्सारिणः प्रसरंतो ये दृगं